СУЧАСНІСТЬ

Е. Андієвська: Три поезії — Б. Рубчак: Вечір з життя Ірини — В. Біляїв: Повія — Ж. М. Машаду де Ассіс: Собака з бляшанкою на хвості — В. Річ: Пісня II — О. Горбач: Поет на межі двох націй і двох культур — Л. Білас: Ідеологія як історія і як поезія — Б. Кравців: Картографія України мазепинської і помазепинської доби — С. Процюк: Проблема потенціялу українського населення — І. Майстренко: Ще про українсько-російські взаємини — М. Прокоп: Українська справа на тлі підготови війни 1941-45 — Критика і бібліографія — Листи до редакції

7

ЛИПЕНЬ 1961

SUČASNIST' - Juli 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

151

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7

ЛИПЕНЬ 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

ЕММА АНДІЄВСЬКА

ЗМІНА ПОГОДИ

Кільчаткою весь зір хоронить,
Полощеться на стружки з ягід.
В розкриті грозові хороми
Туман, в колодках, обгорілий,
В повітрі вимигтівши ями,
На мить у потойбічне в'яне;
Підводиться, і плину ворох,
На поспіх сплетений із півня,
Проломлюється в кожний порух,
В клітину кожну, як в запілля,
І, мов цього було замало,
Довалює, що не упало;
Туман...

ДЕРЕВО

Вітри розносили сонця і сіно,
Піском заносячи усесвіт,
І очі грузнули від невбиральних видив,
І крик, що коливав рівнину,
Висів на нитці, як жовток,
І дерево, що розлилось по небу,
Біліше сонця, глибше океану,
Те дерево, що розділяє межі —

Під яблунею не ходить
Людині.

ХМАРИ

Від клена до колони — високо,
По схилу течія крізь листя
То літом баб'ячим, то вусиком
Мерещиться, щоб стать смолистіш,
Щоб іскру вилущити з кахлі,
Вмуровану в рухомі мури,
Й прокинутись міхами й кашлем,
Розсипатись і опонурить
Із піни втілене, незаймане,
Де висічено з краплі квіти —
І по руці потоп негайний
Явити, як яйце у вату,
Щоб все нараз в прокльони, стогони,
Де тільки взяти лік від лиха:
Дощу плісе вже стугонить —
По хідниках пішла відлига.

БОГДАН РУБЧАК: ВЕЧІР З ЖИТТЯ ІРИНИ

Найпомітнішим предметом на комоді була плеската, опуклобока пляшечка з шапочкою з блискучої пластичної маси, наповнена прозорим, жовто-зеленавим одекольоном. Ноги дівчини були прямі, недовгі, з тугими литками, м'ясистими стегнами і міцно зв'язаними колінами. Біля комоди стояло вузьке, уважно застелене ліжко, з рівнесеньким випином подушки під рожевим, у срібні квіти, покривалом. Але її клуби втратили вже свою пружність, останніми роками вони стали занадто випуклими, занадто хвилястими й м'якими. Поблизу ліжка принишк столик, а на ньому біліло маленьке радіо з вмонтованим будильником. Дівчина з байдужістю помітила, що живіт у неї також уже послаб і зм'як. Вона глибоко вдихнула повітря і витягнулась. На мить він став плоским і охайним, яким був колись, коли вона з побожним самобичуванням займалася спортом, і на темній, покритій срібним пушком шкірі видавилися кріпкі ребра. Вона видихнула повітря, знову трохи зсутулилася, втягнула свої надмірно широкі, заокруглені плечі, немов ще й досі соромилася важких, але ще юних грудей, які тоді, коли вся вона вібрувала напруженням після спортових змагань або мандрівки Альпами, були єдино жіночим, м'яко теплим співом її дзвінкого тіла. Колись вона ненавиділа їх. Але тепер уже ні. Сьогодні дивилася на їхнє заокруглене відображення в присмерковому дзеркалі комоди з такою холодною байдужістю, з якою дивилась би на пляшку з одекольоном, на своє радіо чи на прохожих за вікном.

На комоді, коло пляшечки лежала щітка до волосся з прозорої пластичної маси, з білою найльоновою щетиною. Дівчина пучками пальців торкнула її холодну, гладку поверхню. Її руки були широкі, з міцними зап'ястками і напористими пальцями, бездоганний манікюр яких здавався неприродним і цілком зайвим, химерно спотворюючи їх. Перед щіткою лежала червона бляшана коробка форми серця, а поблизу стояла порцелянова статуетка старого китайця в широкому капелюсі, в колись рожевій, а тепер уже вилинялій куртці з також вилинялими золотими прикрасами і в білих штанях, що присів на вилинялому пеньку і підняв до Ірини своє дурнувате обличчя. Вона подивилась на своє обличчя. У тьмяному дзеркалі воно

було немов неживе; дуже знайомі, високі, ніжним пушком покриті вилиці, трішки скісні чорні очі, рівний ніс і м'які, легко підкопилені губи здались їй сьогодні також випадковими речами, і вона придивлялася їм, як чомусь новому, чомусь, що ніколи не було її власністю. Ніжно торкнула волосся. Воно, каштанове й хвилясте, було найкращою її оздобою, і змалку вона мусіла слухати про нього приємні речі. Одного дня, коли їй було двадцять чотири роки, в приступі пригноблення, вона кравецькими ножицями обтяла його, і тоді пригноблення зникло, вона почувалася напрочуд свіжою й легкою. Тепер вона уважно дбала за волосся. І за нігті. Колись вона абсолютно не зважала на них, і вони були в неї незугарні, обсмикані. Але тепер довгі години проводила над манікюром. Волосся й нігті залишились єдиними частинами її тіла, які вона любила, які вважала за свою інтимну власність.

— Чи до лиця вона тобі? — Це мати раптовим рухом відкрила двері кімнати. Говорила про суконку, що її разом купували, «щоб американці не казали, що ти не вмієш одягатись». Точніше, її купувала мати, метушившись по крамниці, терши в пальцях тканини, сперечаючися з продавницями, а Ірина стояла перед великим кравецьким дзеркалом, і їй неприємно було дивитись на себе з усіх можливих кутів, було неприємно зносити ділові руки кравчинь, що з інтимною механічністю торкалися її тіла.

— Чому ти цілком роздягнена? — з тінню якогось підозріння запитала мати. — Уже сьома. Напевно запізнишся. Чому не одягаєшся, а красуєшся перед дзеркалом?

Колись такі напади на її кімнату, гострий тон, укрита недовіра і взагалі самолюбні спроби матері привласнити кожну хвилину її життя, всевладно керувати її найінтимнішими справами доводили Ірину до гістеричних вибухів плачу й крику. Але той бунт умер уже давно. Тепер вона щиро-привітно усміхнулась матері, з ніжністю дивлячися на її сердите обличчя, наповнене терпкістю довгого терпіння, яке вже ніколи не всміхалось.

— Вже одягаюсь, мамо.

Вона одягалась поволі, і свіжа холодна білизна хтиво пестила її розніжнену купанням шкіру. Розпакувала суконку й одягнула її. Суконка була фіолетово-бузкового кольору, замодна, завульгарна; вона тісно охопила й невигідно стиснула її тіло. Ірина зразу, ще в крамниці, не злюбила її. Вона воліла суворий, скромний одяг. Поглянула ще раз у дзеркало, байдуже знизала плечима і вийшла з кімнати. Однак зразу ж повернулась, вийняла з шухляди в комоді мініятюрну пляшечку, парфуми, що їх майже ніколи не вживала, вилила трохи рідини на пучки пальців і торкнулась білих, гладеньких площинок під вухами.

— Цілком добре! — рішила мати з порога кухні. — Тепер ніхто не назве тебе затурканою діпісткою. Тільки поводься добре, чуєш?

Не надувайся, як сова. Усміхайся приязно. І пристойно при столі сиди. Розмовляй з ними, щоб не подумали, що ти глухоніма. Завжди пам'ятай, що ти з порядної родини. Від сьогоднішньої візити може залежати вся твоя кар'єра в бюрі.

Ці уваги походили ще з того часу, коли мати плекала мрії про золотоволосого, блакитноокого, завжди привітно всміхненого молодого українського лікаря для своєї Ірини. І хоч мрії ці вже давно зів'яли, уваги залишились і ввійшли в звичку.

— Добре, мамо.

— А на трамвай гроші маєш?

— Маю, мамо. Містер Гейлі живе далеко, трамваї туди не доходять. Він мені дав гроші на таксівку.

— Він тобі що? І ти посміла прийняти? Як з вулиці, як дешевенька проститутка! Як же ти посміла прийняти від нього гроші? — і мати для повнішого ефекту заламала руки.

— Не хвилюйся, мамо. Я, можливо, прийду пізно. Спи, не чекай на мене. І татові скажи, щоб не турбувався. Мені напевно нічого не станеться.

Вона одягнула своє чорне, стареньке пальто і квапливо вийшла з квартири.

*

Сиділа в таксівці випростано й непорушно, не спираючись на полатану цератою брудну спинку сидіння, і дивилась — не дивилась на вулиці, що шалено миготіли в передньому вікні. Дошкульно цокав таксометр, і на білій плямі її обличчя, що світилася в темряві авта, то спалахували, то зникали світла зустрічних авт. Шофер сидів за рулем також непорушно, мов неживий. Він мертвий, вона мертва. Дні мертві, ночі мертві. І немає нічого, що мерехтіло б привітно на обрії. Немає нічого, не буде нічого. Коли вона дев'ятнадцятилітньою дівчиною приїхала в цю країну, ще було щось у безмежних просторах цих полів, у каміннім пралісі цих міст. В ясні дні — невиразні мрії про глибокооке кохання, про м'якоруку дружбу, а в душних ночах розгарячені мрії про сильне тіло. А потім народилося ще щось. Болісне бажання вирватися з тих сірих і тих невидимих стін, вибухнути з тих буднів; народився нестримний гін, нестерпна спрага, дике бажання остаточного, кришталевого визволу. Від чого? Вона не знала. Але це почуття було таке справжнє й близьке, що часом струшувало всім її тілом, і вона тоді засоромлено оглядалася навкруги, чи не побачив хто. Бували вечори, що змушували її сідати в трамвай і їхати навмання, голодно дивлячись на довгі брудні сходи жалюгідних прибуткових будинків, вкриті брудними, галасливими, щасливими людьми, їхати до останньої зупинки, а тоді висідати, щоб не глумився водій, і наступним трамваєм їхати назад. Або йти на довгі прогульки темними вуличками спокійних, мертвих кварталів, ні про що

не думаючи, нічого не бачачи, аж поки тіло ламала перевтома і обличчя починало боліти бажанням сну.

В університеті було задушливо весь час. Наука торгівлі мучила її, і мучили чистенькі, заклопотані молоді обличчя, що так жадібно пили кожне слівце інструкторів. Ця молодь уже вбила в собі всі можливості волі. Мучив університет, мучили батьки, мучили друзі. Нарешті почав мучити світ.

Таксівка, протявши галасливий центр міста, їхала тепер спокійними, темними вуличками.

В університеті зустріла Мека. Він був студент інженерії і завжди пахнув пральнею й душшю. Запах пральні походив від того, що він щодня носив накрохмалені спортові сорочки, чистенькі, накрохмалені, кольору хакі штани і бездоганно білі вовняні шкарпетки під легенькими мокасинами. Його обличчя було таке чисте і таке невтральне, як і його одяг. Був порядний хлопець. Щовечора телефонував — і щовечора не мав нічого сказати. Проте вона відчувала, що його ставлення до неї було щире, навіть тихо-палке. І хоч вона боялась його щирости, все таки він подобався їй. Може, тому, що нічого від неї не вимагав. Щосуботи йшли в кіно, потім на каву, потім на прогулянку в його старенькім авті. І так довгі місяці. Аж одного вечора Мек зупинив авто між чорними, осінніми деревами парку і почав пристрасно цілувати її в уста. Він уже не раз цілував її, але того вечора вона відчула в його поцілунках особливу, нову пристрасть, відчула загальну, палку вимогу. І її огорнув приємний страх. Рішила дозволити його рукам обережно, невміло гладити її тіло, рішила дозволити їм боязко закрадатися до її недоторканого тепла. Її огорнуло щось добре, щось, що було другом щастя. Раптом та ніжність у ній пропала, її тіло стало тверде й холодне, і вона з великим зусиллям відкинула хлопця від себе. Він скочив на своє місце за рулем і запалив мотор. Вона похапцем поправляла свій одяг, а все тіло тремтіло від незвільненого перенапруження, і чоло вкрив дрібний, холодний піт.

— Пробач, Айрін, — прошипів злісно і шарпнув автом. Їхали зашвидко, за вікном шалів калейдоскоп світел і вітрин, вона почувалася дуже втомленою, немов була обліплена холодним лепом, а всередині нила нудка порожня печера. Коли зупинились перед її домом, він не сказав їй ні слова. І більше вона не бачила його.

Їхали зашвидко, і вона вже хотіла звернути на це увагу шофера. Але боялась, що він почне розмову, і мовчала.

Наступними тижнями їй бракувало телефонних розмов з Меком, його тваринної присутности, і десь глибоко в свідомості коптів тьмяний жаль, що вона була жорстока до близької людини, а час від часу той жаль спалахував у гострий і сердитий біль за розбитою намарне хвилиною темної, теплої пристрасти. Проте порожня печера, що росла в ній, ковтала все. Вона швидко забувала Мека, втрачала його назав-

жди, він відходив від неї поволі, частка по частці. Останніми залишились його очі, але й їх вона непомітно загубила в мотлосі буднів, і вже не було нічого, окрім безсторонньої статистичности його імени.

Світ уже не мучив. Він відкрив їй своє справжнє обличчя, став для неї глобусом з бляхи, на якому яскравими кольорами були розмальовані дні. Ходити в університет, виготовляти рівні, безсердечно точні колонки цифр і ними прикривати порожнечу стало вже неможливо. Одного вечора вона за вечерею повідомила батьків, що в університет більше не піде. Батько бурчав, мляво погрожував пальцем і запевняв, що в них ще буде розмова, а мати ламала руки. Потім батько пішов на засідання української кооперативи, а мати то гримала на неї, то благала її, щоб вона вернулась у школу. Вона вибігла на вулицю і сіла в принагідний трамвай, не зважаючи, куди він їде.

Уже п'ять років Ірина працює в великій асекураційній фірмі. Вона й далі виготовляє рівні колонки цифр, проте тепер вона задоволена з цього. Бо вже давно вмерли мрії про глибокооке кохання, про м'якоруку дружбу і приховані ніччю мрії про міцне й ласкаве тіло. Вмерло бажання визволення і навіть страх перед порожнечею світу. Не треба вже їхати трамваєм до останньої зупинки, не треба всім зусиллям стримувати незрозумілий крик розпуки чи підсвідомі здригання тіла. Все стало безрухим, все охололо, згусло й затвердло в незмінну форму буднів, і вона знала, що може так проіснувати тисячу літ, як існує камінь чи грудка руди. Тільки залишилося прохання світові: «Дайте мені спокій!» Великий, безмежний, всеобіймаючий спокій. Спокій.

Праця легка і не зобов'язує її ні до чого. Її заспокоює велике, безстороннє бюро нелюдсько-модерної архітектури, з холодними, безликими людьми, що працюють точно, немов прецизійні коліщатка величезної машини, не знаючи й не бажаючи знати, яка остаточна мета їхньої праці, знаючи тільки, що в кінці дня буде відпочинок, а в кінці місяця — чек. Вона ні з ким не розмовляє, а коли хтось і заговорить до неї, то їй здається, що від неї вимагають якогось особливого зобов'язання, і вона боїться цього. Вже давно порвала зв'язки з друзями з таборів і з молодими людьми, що їх зустріла тут. Єдиним знайомим є містер Гейлі, один з віцепрезидентів фірми і начальник відділу, в якому вона працює. Вона з найбільшою радістю занехаяла б і це знайомство, але саме тепер складає для нього спеціяльний проект, і він часто підходить до її письмового стола, щоб з настирливо-протеґуючою увагою порозмовляти з нею. Вона не сміє уникати його розмов і не зважилася відмовити йому, коли він позавчора несподівано попросив її відвідати його і його жінку Мері о восьмій годині вечора.

Крізь вікно таксівки вона побачила малі, охайні, однакові будиночки передмістя, немов тількищо розпаковані з барвистих коробок і рядочком розставлені в величезній вітрині.

— П'ять п'ятдесят, — сказав шофер. Вона простягнула йому десятидоляровий банкнот, що його дав їй містер Гейлі, і, чекаючи на здачу, пробувала рішити, чи буде добрим тоном віддати йому решту грошей. Вона звертала велику увагу на добрий тон. Це був вплив батьків і суспільства, з якого походила, і він залишився як непотрібна шкаралуща порожніх днів.

*

Уже втрете натиснула на гудзик дзвінка. В домі було темно й тихо, немов би в ньому не було ніякого життя. Хотіла йти геть, безпорадно дивлячись на мертву передміську вуличку і дивуючись, як вона звідси дістанеться додому. Раптом у великому, ніби вітрина, вікні блиснуло світло, і містер Гейлі, у вигідному светрі з грубої вовни і з люлькою в руці, відкрив їй двері.

— Гелло, заходьте! — сказав привітно. — Ми ждемо вас.

В передпокої зустріла їх висока, струнка жінка, зодягнена в білу блюзочку і просту твідову спідницю. Хоч вона була ще зовсім молода, її коротке, по-чоловічому стрижене волосся було цілком срібне.

— Моя дружина Мері, — сказав містер Гейлі.

— Гай, — сказала Мері і всміхнулася тільки устами.

— Мені приємно познайомитися з вами, — сказала Ірина і потиснула її довгу, вузьку й суху руку, дивлячись при тому в дивно маленьке, холодне і дуже правильне, мов точений діямант, обличчя, дивлячися в гострі сірі очі, на рівний ніс з маленькими, гордими ніздрями, на тонкі губи, і їй чомусь на мить стало неприємно, навіть трохи моторошно, немов її хтось обдурив бездоганною імітацією людини в дуже елеґантній масці.

Коли Ірина скинула пальто, точніше, коли містер Гейлі з перебільшеною дбайливістю скинув його з неї, вона мимохідь побачила себе в дзеркалі, побачила свою дешево-модну суконку, напудроване обличчя, повні, теплі, нашмінковані губи і трохи скісні чорні очі, що були м'які над твердістю вилиць. В ніздрях відчула запах власної парфуми. «Таки справжня проститутка», — подумала.

— Яка гарна суконка, — сказала Мері, іронічно посміхнувшись до Гейлі. — Де ви її купили?

Немов кидаючи виклик, Ірина назвала крамницю, куди мати повела її купувати цю жахливу суконку. Мері нічого не сказала, але Ірина відчула її тихий, безпощадний глум. Їй здавалося, що люди, подібні до Мері, ті досконало зрівноважені, холодні люди завжди наказують їй і судять її, зразу вважаючи її за противника і своїм опануванням обертаючи її в річ. Тому такі люди особливо бентежили її. І вона цілком розгубилася під рівним, сірим поглядом, що миттю протяв тяжкі стіни, які вона так довго й дбайливо будувала навкруги себе, миттю розвіяв холодну байдужість і примусив її стати загубленою дівчинкою, що в поліційній дільниці чекає на свого сердитого батька.

Увійшли до вітальні. Раптом напроти них вибіг величезний собака і скочив на Ірину, спершись передніми лапами на її суконку, висолопивши язик і піднявши жахливу голову до її обличчя. Вона відчула його швидкий, гарячий, звіриний віддих і стояла заморожена несподіваним страхом. Містер Гейлі й Мері засміялись.

— Познайомтеся з Стенлі, — сказав містер Гейлі. — Він повноправний член нашої родини.

Коли собака побіг геть, Ірина завважила на суконці два товсточорні сліди його лап.

— Пробачте нашому Стенлі, — засміялася Мері. — Але це тільки порох. Що за поганий писько! Ось подивися, Генрі, що він з килима зробив. Ідіть зо мною, Айрін, ми зараз це вичистимо.

— Ні, не треба! — сказала Ірина, але Мері взяла її за руку і повела в ванну кімнату. Закривши двері, дістала з полиці щітку і жвавими, байдужими руками почала усувати плями. Ірина відчувала, як шорстка щетина дряпає її, і почувалася річчю, яку чистять. Мері випросталась і жартівливо зідхнула. Плями не сходили.

— Я не можу уявити, як ми виведемо плями на килимі. І де це він лазив?

Вона схопила кінчиками пальців долішній край Ірининої суконки і рішучим рухом підняла його, оголюючи її ноги.

— Ви маєте дуже гарні ноги, — сказала, немов оцінюючи випадкову статую в парку. — І взагалі ви добре збудовані. Просто розкіш для темпераментного чоловіка.

Ірина ніяково усміхнулась. Мері замочила щітку в теплу воду і з майже жорстокою рішучістю почала шурувати тканину.

— Не турбуйтеся, — збентежено бурмотала Ірина. — Нічого!

Протягом останніх п'ятьох хвилин вона вже цілком утратила контролю над собою і почувалася під цілковитою владою цієї молодої, срібноволосої жінки, немов школярка, що вчинила щось погане і ніяково стоїть перед своєю вчителькою. Кількакратно пробувала повернутися до своєї байдужости, пробувала посміятися з якоїсь цілком чужої їй дитинної наївности, але ці спроби були штучні й марні.

Раптом Мері випросталась і випустила з пальців край Ірининої суконки, немов би з огидою кинула його додолу. Потім приступила до Ірини зовсім близько, майже доторкаючися своїм тілом до її тіла, нахилилася до її обличчя, і сірим, безсердечним поглядом пронизала її теплі очі. З вогким жахом Ірина відчула, як довгі, сухі пальці жорстоко стиснули її клуби. Вона стояла напівжива під цим всевладним поглядом, під цим сухим, непорушним дотиком, що миттю перетворив її в дерев'яний предмет. Так стояли безконечні секунди. Тоді Мері цупко схопила її обома руками за плечі і брутально відштовхнула геть від себе, голосно й розкотисто сміючись.

— Не бійся, моя пестунко, — сказала уїдливо. А тоді грайливо додала: — Як лапки мого Стенлі? Видно їх ще?

Ірина відрухово поглянула на свою суконку. Від клубів до колін розляглася на ній вогка пляма. Білизна вже встигла пересякнути водою, і дівчина з огидою відчула, як мокра тканина липне до голости її ніг. Вона була цілком розгублена і не знала, що робити: вдарити Мері в обличчя, закричати і вибігти на вулицю, чи чемно вибачитись і вийти геть, чи йти з Мері до вітальні, немов нічого не сталося.

Коли ввійшли в вітальню, Гейлі вже встиг випити свій перший коктейл.

— А що вам, Айрін? Бурбон, скоч, херес?

— Херес, — втомлено прошепотіла Ірина.

Кімната була простора. Одна з стін була побудована з невикінченої цегли, і на ній горизонтально висіла довга панеля абстрактної картини. Під стіною стояли розкішний стереофонічний апарат і модний, вишукано-простий фотель. Ірина не дивилась на решту кімнати, тільки втупила очі в ту стіну, підсвідомо вивчаючи її. Їй, що ще тремтіла від дивної зустрічі з Мері, було незручно й ніяково серед цієї акуратної обстанови, серед цих невигідних меблів, що нагадували то вітрину елегантної крамниці, то світлину в реклямному журналі; їй було страшно з цими двома усміхненими, холодними, нещирими людськими істотами.

Мері підійшла до фотеля і легко сіла на його край, схрестивши свої темні, стрункі, міцні ноги, напружені, як у плавця. Була тверда й гостра, як шпада, як сталева струна.

Гейлі приніс вино.

— На жаль, хересу в нас уже немає, але я знайшов щось, що буде вам більше подобатись. Це — «Романе конті». Ви напевно старі знайомі, отож рекомендації були б зайві. Воно — виховане вино, має гарні манери, але й манюсінького чортика в своїх замріяних очах. Погоджуєтесь, Айрін? Отже будьте ласкаві з ним, а воно з вдячности зробить вам приємну несподіванку. А яке ваше улюблене вино? Лятур непоганий, якщо любите клярет, чи не так?

— Я не дуже розуміюся на винах, містер Гейлі, тому ви маєте вибачити мені.

— Європейка, і на винах не розуміється? — з сухою іронією перепитала Мері. — Такого я ще не зустрічала!

— Розумітися на винах — не дуже велика заслуга. Отже вибачте моїй дружині. Але вона студенткою одержала стипендію Фулбрайта і вчилася в Європі повний рік. Що ти вчила, Мері? Психологію? Отже від часу свого перебування в Європі Мері просто захоплена всім, що європейське.

— Чи ви знаєте Льомбардію, Айрін? — вираз обличчя Мері не мав ніякого зв'язку з її словами, і Ірина подумала, що щоденне життя цієї жінки взагалі не має нічого спільного з її справжнім жорстоким буттям, частку якого їй довелося побачити в ванній кімнаті.

— Ні, я ніколи не бачила Льомбардії.

— Як це можливо? Бути в Європі і не бачити Льомбардії?

— Мої подорожі по Європі не можна назвати туристичними, місис Гейлі. В Європі я була діпістка, подорожувала в вантажних вагонах і жила по таборах.

— Ах, правда. Я й забула, що ви — діпістка. Ви маєте рацію, навіть у Льомбардії картоплю копати неприємно. Хіба що хтось народився на те, щоб копати картоплю. Але це вже інша справа, правда, Айрін?

В кімнаті стало душно, немов би вся вона була наповнена людьми. В Ірини почало боліти над очима, і вона знала, що скоро знову почнеться нестерпний біль голови, що переслідував її вже здавна. Вона дуже хотіла подихати свіжим повітрям, піти навмання порожньою вулицею, бути далеко від цієї кімнати. Якби хтось принаймні відкрив вікно!

— Ви любите музику? — запитала Мері.

Немов на умовлений сигнал, Гейлі підійшов до патефона і включив його. Стереофонічні голосники зразу спаралізували все життя в кімнаті, і біль поволі посунувся з повік на брови й передніссся.

— Тихше, Генрі. Айрін ще не встигла цілком зорієнтуватися в наших звичках. — Вона дивилась на Ірину довгим, непохитним поглядом. — Яку музику любите, Айрін?

— Мені подобається клясична музика, — несміливо відповіла Ірина. Від брів біль лінивo підповз до чола і там гупав нестерпним ритмом. Вона жадібно ковтнула ще трохи того прекрасного вина, що ласкавим оксамитом пестило нагу рожевість рота.

— Приємно. Ми з Генрі великі фанатики клясичної музики. Розв'яжіть нам суперечку. Вчора ми порівнювали Гіндеміта з Прокоф'євим. Ви напевно знаєте Гіндемітів «Концерт для оркестри»? Отже закрийте тепер очі і пригадайте «Другий концерт для скрипки» Прокоф'єва. Цілком відмінні речі, правда? Але послухайте, — і Мері нервово-байдуже наспівала якусь цілком невиразну мелодійку, після малої павзи — ще одну. — Чи помічаєте ви спорідненість? Є спільний, так би мовити, поетичний краєвид, правда? Ну, підтримайте мене, бо Генрі каже, що все це заслуги Інґельбрехта.

Мері говорила ці слова без всякого захоплення, майже без зацікавлення, нервово й сухо, весь час пронизуючи Ірину своїм жорстоким поглядом.

— Я тільки віддячувався тобі за твоє неентузіястичне, — тут Гейлі засміявся згущено-тихим сміхом конспіратора, — повторюю, неентузіястичне сприймання моєї теорії про походження індійської раґи.

— Але ви, Айрін, як росіянка, — Мері немов не чула слів Гейлі, — мусите прекрасно розуміти Прокоф'єва, ну й звичайно, як європейка — Гіндеміта. Отож ваша думка буде для нас остаточною правдою. Скажіть же, чи можливий у них обох якийсь спільний музичний або, коли хочете, метафізичний світогляд?

— Пробачте, але я не росіянка, — відповіла Ірина автоматично, наче повторяла якусь вивчену формулу. — А щодо вашого питання, то я, на жаль, цілком не розумію цих справ.

Її тон, несподівано для неї самої, став гострим і крутим. Що вони хочуть від неї? Їй було вже нестерпно душно в цій просторій, досконало провітреній кімнаті. Вона жадібно дивилася на двері, вона дуже хотіла вийти ними в холодну ніч, хотіла вдихнути свіжого повітря, відчути власні кроки на твердім бруку. Голова боліла, а вогка, тепла тканина нудко прилипла до стегон.

— Вибачте. А якої ви національности?

— Я — українка.

— Ах, українка. Ну, тоді вип'ємо ще вина, — з удаваною товариськістю сказала Мері.

Всі мовчали, п'ючи вино, немов раптом присутність Ірини стала цілком зайва, безпричинна, нікому незрозуміла, немов вони чекали, щоб вона пішла геть. Але вона не мала сили підвестись і попрощатись.

— Вибачте, але я вже мушу йти, — раптом буркнула, немов сердита дитина, що рішила таки обстояти свої права. — Мене чекають дома.

— Ви мусите залишитись у нас на вечерю, — сказав Гейлі недбало. — Хлопець з ресторану скоро вже її привезе. Але, якщо дома чекають вас... А, може, зателефонувати б батькам, що прийдете пізніше.

— Ні, ні, я вже мушу йти. Мене чекають дома, — тупо повторила Ірина, не слухаючи власних слів.

— Зателефонувати по таксівку? — запитала Мері.

— Ні, ні, дякую. Я піду. Не турбуйтесь.

— Я знаю, що ми зробимо. Повезу вас я. Весь день сидів дома, хочеться подихати свіжим повітрям, трохи розрухати кості.

— Ні, ні, не турбуйтесь, — голова таки дуже боліла, і на очах вперто виступали сльози. — Я піду сама.

— Не будьте дитиною, Айрін. Куди ви самі підете?

Вона підвелася і зашвидко, занервово перейшла кімнату до передпокою. З огидою відчула, як ще не цілком суха тканина відлипла від тіла і поволі посунулась по ногах. Коли в передпокої Гейлі уважно подавав їй пальто, вона знову почувалася предметом, що ним маніпулює якась чужа, всевладна сила, і мусіла зосереджуватись, щоб допомагати йому незграбними, механічними рухами. Він вибачився і вийшов передягнутись. Вона була в передпокої сама. Підійшла до дзеркала. Її обличчя було дуже бліде, а під очима й довкола уст появилися глибокі, сині западини. «З перевтоми», — подумала. Це було обличчя когось цілком чужого, і вона довго й уважно дивилась на нього, немов пробуючи пригадати, хто це. Потім доторкнулася дзеркала непевними пальцями. «Це моє обличчя», — прошепотіла. Все тіло

боліло легким болем, немов від надмірного руху. «Це напевно гарячка», — подумала. «Я напевно хвора, і все це від хвороби». Раптом побачила в крайчику дзеркала струнку постать Мері, що стояла оподалік, спершися плечем на одвірок, і мовчазно, зосереджено дивилась на її спину. Ірина не могла стерпіти того нелюдського погляду, того погляду без руху, без повік. Під ним вона знову ставала абсолютною власністю цієї дивної жінки. Захотіла по-ідіотськи всміхнутися, всміхнутися обвислими, облесними устами, з нитками слини в куточках їх, улесливо вклякнути перед нею і чекати, щоб та погладила її. Закрила очі, щоб прогнати цю огидну думку. Повернувшись лицем до Мері, автоматично всміхнулась і пробувала щось сказати, але, заплутуючись у вимові слів, зуміла тільки пробурмотати якісь незрозумілі звуки. Мері не помітила її спроб і далі дивилася на неї, напружена, як хижак.

*

В маленькому спортовому авті було також душно й невигідно. Ірина попросила в Гейлі дозволу трохи відкрити вікно, і струмінь холодного повітря освіжив її, хоч голова ще боліла і очі кричали під рефлекторами авт, що нестерпними кружалами летіли на них із чорної порожнечі вечора.

— Я сподіваюся, що Мері сподобалась вам, — сказав Гейлі, щоб розпорошити гнітючу тишу. Але Ірина мовчала.

— Якщо вона чимнебудь вразила вас, вибачте, — продовжував він. — Я вибачаюсь за неї — це зовсім не сподобалось би їй. Так, Мері дуже сильна людина, і я ніколи не розумів її. Але вона потрібна мені. Її ерудиція, її шик. І без сумніву — її сила. — Гейлі зручно обминув вантажне авто, шофер якого з пересердя довго трубів, і гострий звук сирени тонким полум'ям проймав її мозок. — Так, сила Мері потрібна мені. Ми — як два полюси, навкруги яких обертаються перевантажені енергією поля. Весь час у напруженому зближенні, весь час у смертельному змаганні, в шаленій боротьбі заволодіти одне одним, без ніякої надії поєднання. Ви уявляєте, що це за життя? Це не життя, а жах. Але воно потрібне мені. Воно гартує.

Знову довго мовчали. Перші неонові світла міста яскраво відбились на білому обличчі Ірини, і збентеження непомітно пройшло. Місто знову принесло байдужий спокій.

— Я запрошую вас на коктейл, — сказав Гейлі. — Ми потелефонуємо батькам, я певний, що вони турбуватися не будуть, — іронічно додав він. І справді, було ще не пізно.

Зайшли в маленьке кабаре, в напівбогемічній частині міста, де Ірина часом бувала з Меком. Ця околиця була улюбленим місцем сміливіших секретарок і книговодів, що раз на тиждень ішли до патлатих, вільних людей і вдавали, що вони також вільні. Гамір, розхристаність і інтимно-людський контакт тих інших давали і їм трохи людяного, дозволяли і їм хоч на мить забути елеґантні, хромом при-

брані саркофаги модерних бюрових будинків, і постійну, немов хронічний корч, нещиру гримасу усміху їхніх буднів. Коли портьє відкрив двері, привітно виліз на Ірину з запахом кислого алькоголю солодкавий плач саксофона і теплим, м'яким вужем обвинувся довкола її тіла. Сіли за маленький столик. Джаз робив на Ірину особливе враження — в ньому було щось нагальне, наполегливе, щось необхідне, щось тепле, щось пестливе, щось наго-людське. Захриплий звук саксофона і розтягнено-запізнілий, але неминучий ритм бубна розказували їй про біль днів, про біль ночей і про далеке, непізнане щастя. Після праці вона часто слухала в радіо ті беззмістовні, безконечні поеми, і вони заспокоювали її — так, як заспокоювала в сонячні дні холодна геометрія Баха. Вона відчувала особливо інтимний контакт з цими довгими, хаотично блудними, з цими причинними мелодіями чорних людей. Їй часом здавалося, що вони — це вона.

Тьмяні, з ніжністю сплетені сіті саксофона брутально розірвав ввічливий голос Гейлі:

— Що вам замовити, Айрін?

— Я не знаю. Може, віскі-сода?

— Молодець!

Вона знала, що Гейлі хоче говорити, і щось у ній ніжним жестом попрощалося з саксофоном. Подивилась йому в очі, і в очах його побачила жорстокі очі Мері.

— Ви любите джаз, містер Гейлі?

— Люблю. Але на грамофонних платівках або в радіо. Неприємно дивитися на тих розпарених негрів, що по-п'яному вигинаються перед вами. В основному я не маю нічого проти негрів, але знаєте...

— Ні, я не розумію вас.

— Це, можливо, тому, що ви — чужинка і ще не цілком ясно бачите все те, що діється навкруги вас. Чи знаєте, що всі грабунки, всі насильства...

— Всі, містер Гейлі?

— Ну, добре — переважна більшість. Отже всі грабунки, всі насильства можна завдячувати тільки їм. Особливо насильства. О, вони люблять білих жінок, люблять білого м'ясця посмакувати.

— І той з саксофоном також?

— Подивіться на нього, Айрін. Як пожадливо він витріщив на вас очі. Він з'їв би вас. О, я добре знаю їх.

Ірина подивилась на негра. Прижмуривши повіки, він цілком поринув в екстазу своєї поезії, цілком занурився в м'які обійми своєї труби, і тепер для нього не було іншого світу, окрім великої, теплої, пухнатої, гнучкої мелодії, яку в болі родила його проста, ясна душа.

— Але не розмовляймо про неприємні речі, Айрін. Розмовляймо краще про вас. Розкажіть мені дещо про себе.

— Що ви хочете знати про мене?

— Наприклад, розкажіть про вашу молодість в Європі.

— Я провела свою молодість у війні і в таборах для біженців, містер Гейлі. А потім ми приїхали в Америку.

— Я розумію вас. Я також багато пережив. Багато пережив і багато навчився. Вже змалку мусів працювати. Працював суботами по крамницях, щоб заробити кілька центів на всякі хлоп'ячі видатки. Але не це головне, Айрін. Мої справжні переживання були здебільшого внутрішні, дорога моя. Ви можливо не розумієте цього, можливо, і не уявляєте, якими сильними можуть бути внутрішні переживання. Я також мріяв, коли був молодий, Айрін. Мріяв про добре життя, про вечори, як ось цей. І я думав, що все це дасться мені легко, бо був переконаний, що ми живемо в прекрасному світі і що всі люди бажають мені добра. Ви знаєте, що я колись робив, Айрін? Ви б ніколи не повірили! Я колись писав оповідання. Га! Але я дуже помилився. Мрійникам сьогодні світу не здобути. Навіть таким мрійникам, як Карнегі чи Форд. «Іди в світ, дій, здобувай!» — все це сьогодні наївні, анахронічні гасла, гасла мрійників. Жити сьогодні — це потихеньку приєднуватись до сильних, а не боротися, як дітвак, з ними. Наше суспільство — одна велика корпорація, Айрін. Треба знайти собі місце в цій корпорації, вигідне й тепле місце. Бо недаром віками говорять, що на світі є сильні і слабі, є гонені і ті, що гонять, є вовки й ягнята. Ви розумієте? Під час війни, ну й потім вас завжди гнали, правда? І ви напевно вперто вірите, що тому, що вас гнали, ви — по боці добра. Відкиньте цю думку, цю поезію, Айрін. Сьогодні єдиною неморальністю є збанкрутувати. Вас тоді тягають по судах, уважають вас за невдаху, за імпотентного, радять вашій жінці покинути вас, і в неділю по обіді рішають з своїми родинами, що вам уже давно час учинити самогубство. А коли вийдете самі, як з мотикою на сонце, і почнете кричати про якусь там свою правду або навіть пробувати здобути два-три мільйони, сильні в своїх клюбах рішають, що ви їх ворог, і на тому вам кінець. О, не розумійте мене неправильно: вже перевелися вусаті «негідники» дев'ятнадцятого століття, що визискували дітей по своїх фабриках. Сьогодні цього вже немає. Кожний може сьогодні прекрасно заробляти — і шеф, і його робітник. Але коли ви хочете чогось більшого, Айрін, коли ви прагнете справді доброго життя, ви не можете стати ворогом сильних. Ви можете страйкувати, можете для форми домагатися кращих умов, але ви не можете стати справжнім ворогом сильних. Ви мусите бути певні, надійні, безпечні. І ви мусите вміти чекати, Айрін. Дуже терпеливо чекати. І сильні мусять бачити, що ви чекаєте. І коли треба — блискавкою стрибнете. А найголовніше — мусите позбутися поезії, мусите вміти бачити тільки те, що потрібне. А на все непотрібне не звертати ніякої уваги. Бо чим вище ви, тим більше бачите. Тому сильні шукають не поетів, а людей певних. Надійних. Безпечних. Не втечете нікуди — не пробуйте. Сьогодні весь світ такий. І ви мусите приєднатися або загинути. Простіть мені щи-

рість, але я вже здавна дивлюся на вас. Ви добра робітниця, Айрін, але я з жахом помічаю вашу байдужість до всього. З нею вище рахівниці не підійметесь! Ця ваша байдужість дуже турбує мене, і я хотів уже давно з вами про неї поговорити. Тому й запросив вас сьогодні. Я повторюю, що ваша байдужість дуже-дуже турбує мене, і я маю надію, що нею не заразяться інші працівники. Бо тоді ми з вами муситимемо попрощатися назавжди.

Гейлі почав був говорити спокійно й зрівноважено, навіть з крихіткою іронії, але чим більше говорив, тим швидкішою й хаотичнішою ставала його мова, в голосі звучало хвилювання, а на чолі виступили мутні краплі поту, які він навіть і не збирався витерти. Останні слова майже прокричав, погрожуючи їй пальцем.

«Він священним страхом боїться моєї байдужости», — здивовано подумала Ірина. Вона побачила, що помилилась, порівнюючи його з Мері. О, ні. Він — не Мері. Він слаба людина і небезпечна небезпекою слабих. І, немов швидка, непомітна тінь, в ній народилось і померло співчуття.

— Слухаймо джазу, — сказала і всміхнулась йому.

Раптом завважила, що вицвілий офіціянт, видно, добре вивчивши звички Гейлі, не питаючи дозволу, приніс нову віскі-соду і обережно поставив коло неї. «Хоче мене напоїти. Цілком так, як ті вусаті негідники з дев'ятнадцятого століття, про яких щойно говорив», — подумала Ірина і жадібними ковтками випила млявий, водою розведений алькоголь. Поглянула на Гейлі. Де подівся статечний містер Гейлі, її начальник, що за ним шаліла половина жінок у бюрі? Що сталося з цим завжди елеґантним добродієм, що вмів так субтильно фліртувати з кожною з них, від наймолодшої машиністки до Люїзи, старої прибиральниці? Перед нею сидів лисавий, п'яненький лицемір, який дуже хотів, щоб його трактували серйозно. Абсурдність ситуації почала подобатися їй, і вона злякалася, що захихикає.

Була голодна, і алькоголь м'яко ослабив її. Тіло стало майже безвладне, а думки простягалися через кімнату сонно-ліниво, то повертаючися до джазу, то знову байдуже заглядаючи в безкриле обличчя Гейлі. Офіціянт підплив з новою склянкою віскі-соди, і вона, ламаючи неписаний закон дискретности цього роду маневрів, вихопила склянку з його руки і почала смоктати невтральний плин.

— Чому так дивитесь на мене? — вибухнув Гейлі по довгому, зосередженому мовчанні. — Я знаю, що ви тепер думаєте. Ви думаєте: «Що ж там у нього за влада, в мерзенного третього віцепрезидента п'ятирядної асекураційної фірми!»

«Сердега знову пробує переконувати себе», — подумала з іронією Ірина.

Він уже цілком утратив рівновагу і говорив так голосно, що всі навкруги оглядались на нього, а особливо дуже молоді, дуже гарні, дуже задиркуваті, завжди готові на авантюру хлопці з буйними ше-

велюрами, що барвистими птицями кружили поміж блідими людьми і які почали здаватись Ірині ґраціозними, блакитно-зеленими рибами в її тихому акваріумі.

— О, ні, дорога моя, не думайте так. Ви були в мене сьогодні, ви бачили, що я живу непогано. Я знаю, що роблю. Я вичікую. Вичікую, розумієте? Я вже маю чимало зв'язків, більше, ніж ви сподіваєтесь. Ви слухаєте мене? Колись під моїми пальцями тремтітимуть тисячі доль. Все те, що ви сьогодні бачили, всі ті вина, Гіндеміти і навіть моя сіроока Мері — все це прикраси, моя дорога, прикраси.

Раптовим рухом руки він скинув з стола свою склянку, і вона розбилась на твердій підлозі дрібним дзвіночком. Ірина спокійно перебирала десятки можливостей: засміятись йому в обличчя і піти, смертельно-пестливо назвати маленьким хлопчиком, чи виплеснути свою віскі-соду йому в обличчя? Але сиділа безвільно, зібгана в кутку сидіння, немов зіпсована маріонетка. Те збентеження, яке вона ще цього вечора відчувала в присутності його та його жінки, цілком зникло. Зникло навіть бажання сміятися. Лишилася тільки солодка, смертельна нудьга, мов заросле чагарником озерце теплої, отруєної води.

Гейлі ще говорив, але вона вже не слухала його. Занурила всі свої почуття у мляве тепло накуреної залі, у фосфоричні плями облич, в темно-брунатий, повний солодкого болю, як спітнілі негрські обличчя, звук саксофона, і свідомість поволі залишала її.

Чийсь голос знову прорвав шовкове плетиво.

— Айрін!

Хтось стояв біля неї, поклавши руку їй на плече:

— Айрін? Айрін!

Вона спросоння поглянула на постать. Перед нею стояв Гейлі. Стриманий, іронічно-ввічливий, від вершка голови до п'ят опанований джентлмен, містер Гейлі.

— Ви проспали добрих п'ятнадцять хвилин. Як почуваєтесь?

— Нічого.

— Тоді підемо. Пройдемося по свіжому повітрі. Це вам поможе.

— Мені не треба допомоги, — пробурмотала, немов крізь сон, Ірина і спробувала підвестися з-за столика.

— Ой, треба, треба. І я вам допоможу. Ходім. Ну, ходім, Айрін. — Він майже підняв її, цілком безвладну, і повів до ґардеробної кімнати.

*

Була північ і холодна мжичка. Ішли якоюсь вулицею, і в її очах неони злилися в яскраву, червоно-помаранчеву, болючу пляму. Вона знала, що сама не змогла б іти, ноги в неї рухалися безвільно і штивно, немов у дерев'яної ляльки. Гейлі дбайливо підтримував її і шептав на вухо якісь банальні дурниці. Їх минула група молодих, розсміяних людей, і Ірина втомлено дивилася на їх пружні постаті. Вони такі певні себе, такі молоді, вони господарі цієї вулиці, цього міста, цьо-

го світу. Їх не турбують непотрібні питання, вони знають, куди тепер ідуть, і знатимуть свій напрям усе життя. Вони були ті інші, і ні їй, ні кришталево-божевільній, зламаній Мері до них ніколи не дійти. І вперше в житті вона болісно заздрила їм.

М'яке почуття, що було таким ласкавим у кабаре, розвіялося на холодному вітрі, і вся вона виповнилася чорною, мокрою ніччю.

Гейлі спинився перед бетоновими, облупаними східцями, над якими стирчали великі, яскраво-жовті двері. Він добув з кишені ключ, і під його рукою двері відкрилися з тонким, пронизливим скрипом. Увійшли в темні сіни, і Ірину вдарив в обличчя мокрою ганчіркою сопух старої страви. Потім їй здавалося, що вони дуже довго йдуть нічим не покритими, дерев'яними сходами, поверх за поверхом. Вона втомлювалась і мусіла приставати, але Гейлі то вдавано-ласкаво заохочував, то гнівно наказував іти далі. Часом у нестерпній ясності блискали питання: «Де я? Куди він мене веде?», але вони розпливались у сірій, безптичній мряці, що була в ній.

Увійшли в квартиру, і Гейлі включив світло. Під стіною, проти дверей, стояла обдерта канапа, покрита колись яскраво-червоним, а тепер уже брунатним плюшем, з дір якого де-не-де висіли жмутки брудної бавовни. Окрім хиткого столика, що стояв коло канапи, випадкового крісла і чорної, потворної комоди, верх якої вкривали різнобарвні плями, більше меблів у кімнаті не було. Коли Ірина пройшла кімнату, щоб безсило опуститися на канапу, кроки її прозвучали болюче-чітко по дереву непокритої підлоги.

— Це моя міська квартира, Айрін. Я часом приходжу сюди працювати або відпочивати, коли не хочеться їхати додому. Вибачте за занедбаність, але покищо кишеня не дозволяє на щось краще.

Гейлі відкрив маленькі двері, висунув з них складане залізне ліжко, яке стояло сторчма за стіною, обережно розклав і спустив його. Воно було величезне і зайняло майже весь вільний простір підлоги. Було недбало вкрите рожевим, у срібні квітки, покривалом, тут витертим до сірого плетива, там грубо поцерованим. Коли Гейлі відгорнув його, Ірина з огидою побачила нечисте, зім'яте простирало і безформну масу подушки.

— Ляжте, Айрін. Відпочиньте.

Гейлі вийшов з кімнати. Похмілля й очманіння зникли цілком, і вона бачила всі речі в кімнаті з невблаганною ясністю, з перебільшеною чіткістю. Плями на брудних шпалерах, залізний скелет ліжка з гнилим м'ясом постелі, стара газета на підлозі, облупані двері немов відокремлювалися від свого оточення і від свого ужиткового значення і ставали новими, чудними потворами, що саме збиралися судити її. Шелести рухів Гейлі, що доходили до її вух з-за тоненької стіни, нахабні звуки кльозету тисячократно помножувались у порожнім, безконечнім анґарі цієї години.

Вона могла зараз зробити багато вчинків — ніхто їй не заважав, ніхто не стояв їй на перешкоді. Могла, наприклад, піти геть звідси, додому і розказати мамі про елеґантну, приємну вечерю в свого начальника. Вона підвелась і, не роздягаючись, навіть не скидаючи черевиків, лягла горілиць на брудне ліжко. Лежала простягнувшися, штивно, як річ. Чула, як Гейлі ввійшов у кімнату, чула, як він уважно роздягався, розвішуючи свій одяг на дротяних вішаках. Коли ліг коло неї, ліжко подалося під новою вагою, і ржаво скрикнули старі пружини. Вона відчувала себе спаралізованим пацієнтом, що реєструє все, що діється навкруги, але не може реаґувати явно. Проте знала, що змогла б реаґувати, якби тільки послала з мозку потрібні сиґнали; але також знала (і це знання було багато справжніше), що мусить пережити цей вечір до кінця.

Він полежав хвилину біля неї, а потім звівся на коліна, і вона відчула над собою його набряклу присутність, його м'яке, безволосе тіло. Почав роздягати її методично й безсторонньо, немов декоратор вітрин, що перед вечором роздягає в крамниці манекен. Вона ніяк не допомагала йому, і він важко дихав, втомившись. Подумала, що йому легше було б, коли б її руки й ноги відкручувалися від тулуба. З огидою відчула, як білі, вогкі долоні безпристрасно, вивчено гладять інтимності її тіла. А коли раптово, з звіриною нахабністю ввійшов у неї, їй здалося, що все в ній порвалось, струмінь болю скорчив її мозок, і вона пронизливо зойкнула. Проте з надлюдським зусилям примусила себе не тікати від нього, а зустріти його твердо і рішуче, як переможець. Він поводився з нею уміло й самозакохано, розраховуючи на максимальне самозадоволення. Був замкнений у собі, немов би з ним не було нікого, немов би вона була тільки апарат для задоволення його хоті. Але вона невідхильно гляділа в його червоне, спітніле обличчя, аж доки він не міг видержати цього твердого, зосередженого погляду і не сховав від неї своє обличчя.

Він одягався поквапливо, як злодій. Вона знову жорстоко дивилася на нього, безсердечно дивилася на його мляве тіло з обвислими грудьми, лискучими, товстими стегнами і безволосим, білим животом, який їй нагадував спід мертвої риби. Він, здається, зрозумів, що вона своїм поглядом перетворює його в брата обдертої канапи і чорної, поплямленої комоди, бо в його очах блиснуло пересердя.

— Одягайся, — гаркнув.

— Дозвольте мені побути тут ще трохи. Я дуже втомлена.

— Ну, добре, — зм'як він і знову став, мов губка, наповнена теплою, солодкою водою. — Вибачте, що не можу залишитися з вами. Мері... ви ж розумієте. Я й так не знаю, що сказати їй. Двері тут замикаються автоматично, отже ключ вам не потрібний.

Він скінчив одягатись і підійшов до неї.

— До побачення, моя пестунко. Може, зустрінемось тут ще колись.

Зробив невиразний рух рукою, немов хотів погладити її обличчя, але вона швидко відвернула голову від нього.

— Бач, яка норовиста. Зразу видно, що чужинка. Сильно люблю таких жінок. Я відвіз би вас додому, але ви розумієте... Залишу вам трохи грошей на таксівку, добре? — Останні слова сказав ділово, немов би розмовляв з нею в бюрі. Вона з огидою дивилась на його м'ясисту спину, обтягнену дорогим матеріялом бездоганно зшитого вбрання, а він стояв коло комоди і заклопотано виймав з гаманця банкнот. Потім підійшов знову до ліжка і ґротесково зігнувся в марному намаганні поцілувати її.

— Ідіть уже, містер Гейлі.

— Розійдімось по-хорошому, Айрін. Я радий, що ви прийшли сюди зо мною. І взагалі не розумію, чому ви сердитесь. Я ж вас сьогодні ні до чого не примушував. І... не спішіть завтра на працю. Даю вам вихідний день.

Вийшов швидко й тихо, і вона не чула, як зійшов сходами вниз.

*

Вона довго лежала, холодна й тверда, ні про що не думаючи, нічого не відчуваючи, окрім червоної нитки млісного болю. Над нею зливалися краплини хвилин, навкруги неї стало озеро, і вона лежала в непорушному озері часу. Лежала на дні тихого моря, і біля неї мляво гойдались дивні рослини. Навкруги неї була ніч, темна й чужа, що її обличчя не бачив ніхто з людей. «Чи звірі бачать обличчя ночі? — запитала тиші Ірина. — «Звірі ближчі до ночі, ніж люди. І напевно до дня. Господи, я божеволію», — подумала без тривоги. — «Я нарешті божеволію». Вона хотіла б дуже довго лежати так, відчуваючи обличчям холодну присутність байдужої, чужої ночі, яку розуміла б і любила б. Безмежне море ночі.

По довгих годинах пригадала, де вона. Сіла, міцно обнявши ноги, сперши підборіддя на коліна, і дивилась на чорну комоду. В кімнаті стало дуже холодно, і вона відчула на тілі тоненьку шкаралущу висохлого поту. Зосередилася, щоб перевірити свої почування. Шукала жалю, сорому, потреби покути, нестримного бажання самогубства — почуттів, що були б підхожі до цього вечора. Але зустріла тільки байдужість, що була, як та ніч за вікном.

Раптом подумала про огидне простирало і скочила на підлогу. По нервах блиснув божевільний крик пружин. Зайшла в убиральню, але там ні ванни, ні душі не було, тільки з стіни стирчав єдиний кран для холодної води над полупаним, з чорними плямами, умивальником. Помила іскристо-льодовою водою обличчя й груди, сполоскала рот пригорщами води і жваво натерла тіло брудним, смердючим рушником.

Підійшла до комоди. На ній розплесканим трупом ящірки зеленів стодоляровий банкнот. Вона взяла його кінчиками пальців і здиво-

вано придивлялась йому, немов уперше в житті бачила гроші, а потім уважно склала його вдвоє і поклала в торбинку. В дзеркалі над комодою побачила своє обличчя, своє тіло. В кімнаті стало дуже холодно, і вона помітила, що тіло вкрилося гусячою шкірою. Щось у ній немов потягнулося до того чужого тіла, що було в дзеркалі, і ніжним помахом руки привітало його. Це — її тіло. Це живе тіло — її очі живуть, і ніздрі, і пальці, і тьмяні соски, і рожеві кінчики вух. Вона живе, і вона може давати життя — навіть із цієї обшарпаної, мертвої зустрічі. Вперше в житті вона думала так про своє тіло. І вперше в житті зрозуміла, що це тіло стоїть цілком окремо від батьків, від стін цієї кімнати, від Мері, від пляшечки одекольону на її власній комоді, від колишніх шкільних друзів, від статуетки китайця з дурнувато усміхненим обличчям, від чоловіка в білому, що якраз привіз до сусіднього будинку молоко, від Мека, від Гейлі. Окремо від людей, від їх вирубаних у камені шляхів. Зрозуміла, що саме тепер, у цю хвилину вона наповнює себе визволенням.

Підійшла до вікна і підняла штору. Рожеві відтіні між сірими будинками тремтливо виростали в день, і електричне світло в кімнаті стало смішно зайвим. Її огорнула незрозуміла радість, немов сяйво ранку наповнило по вінця порожнечу, що була в ній. Вона відчула на собі ясний, незацікавлений погляд, що нічого не шукав у ній і нічого не вимагав. Зрозуміла, що в цьому погляді вона не річ, не знаряддя, що в цьому погляді вона — Ірина. Зрозуміла, що той, хто дивиться на неї, не хоче, щоб вона була його рабинею. Рішила, що вже ніколи не буде рабинею його, цього дня, що йтиме з ним і з сином, і з внуком його, як рівний з рівним. Бо цей байдужий день — її д е н ь. Іншого світла вона не мала й не матиме, і ніколи не світитиме для неї якесь інше сонце. Цей день, з народженням якого вона не мала нічого спільного і який не мав нічого спільного з її народженням, чекав на неї, щоб вона вирізьбила його в собі.

Вона швидко позбирала свою одежу, яку Гейлі недбало порозкидав по підлозі, і одяглася, помічаючи на суконці товсті сліди лап Стенлі. «Треба дати до чищення», — подумалося їй. Дуже спішила, немов на любовне побачення; десь зникла байдужість, зникла втома, десь зникло павутиння довгих, порожніх років. Вона подумала про людей, що збираються тепер до праці і що їх вона досі так кривдила своєю мертвістю, і поспішала, щоб наново познайомитися з ними. Виключила електрику, грюкнула дверима і швидко збігла сходами вниз, щоб привітатися з днем, що чекав на неї.

ВОЛОДИМИР БІЛЯЇВ

ПОВІЯ

Хітливий розтин уст розпечено карміном,
Розлам нахабний брів і штучні тіні вій,
Завчений рух плеча і вірність звичним мінам.
Вона в корчмі чекає тіньовій.
Цигарки ритуал, криштальний дзенькіт трунку —
Дешевий джин, крижинки і вода.
Меткий шинкар стоїть при ній наструнко
Й підлесливо у вічі загляда,
Бо чайові вона дає не скупо,
Усталений тариф, який він вміє взять
За те, що знає тих, хто завжди щедро купить
На цілу ніч цю синтетичну стать...
Ось усміх — вишкір. І багрова маска
До неї хилиться, і тінь гойднулась на стіні.
Прадавнє ремесло — лиха жіноча ласка
Тут пропонується по риночній ціні.
Умовлений жарґон неписаної згоди,
Рефрен пристойности і штучности позір —
Розмова про новини і погоду
Не прихова клієнта нетерплячий зір.
Вона вже знає — у віконнім сяйві,
У клітці з чотирьох кімнатних стін
Білизни парфумованої зайвість
Здиратиме хижацьким рухом він...
Та все обчислене, за все вже взято сповна,
Й хоч кажуть: «Там, де п'ють, то там і ллють»,
Та все ж в очах нудьга, пекельна, невимовна,
Й крижинкою примерзла в серці лють.

ЖОАКІН М. МАШАДУ ДЕ АССІС:

СОБАКА З БЛЯШАНКОЮ НА ХВОСТІ

Був собі один учитель, який жив у Капелюсі Винограду і мав намір улаштувати між учнями конкурс есею та стилю: корисна ідея, яка не тільки загострила й викликала на двобій найрізніші літературні амбіції, а і надхнула сторінки справжньої та дібраної вартости.

— Хлопці, — сказав він. — Настала можливість блиснути і показати, що ви вмієте щось зробити. Відкриваю конкурс і даю кандидатам п'ятнадцять днів часу. По п'ятнадцятьох днях я бажаю мати в своїх руках від усіх вас праці. Я укладу жюрі, яке б їх оцінило, порівняло та винагородило.

— Яка тема? — гукнули хлопці, вдаривши радісно в долоні.

— Я міг би дати вам історичну тему. Але це було б легке. Я хочу випробувати здібності кожного з вас. Даю вам просту тему, на вигляд вульґарну, проте глибоко філософічну.

— Скажіть, скажіть!

— Тема така: «Собака з бляшанкою на хвості». Я хочу, щоб ви відзначились багатством мови та сміливістю ідеї. До праці, хлопці! Ясно, що кожний може взяти тему, як уміє.

Учитель скликав суд, я брав у ньому участь. Сім праць подано на іспит. Загалом вони були добрі, але три особливо заслужили на пальму першости і сповнили жюрі та вчителя подивом. В одній знати було сміливість думки й новий стиль, в іншій — чистоту мови та академічну урочистість, а в третій — також вишукану вченість та техні-

---

Жоакін Марія Машаду де Ассіс, найбільший бразілійський новеліст, народився 1839 року в Ріо-де-Жанейро. Мулат убогого походження, епілептик, складач у друкарні, потім урядовець — він був людиною, яка від ранньої молодости звикла страждати і не хотіла нікого скривдити. Його персонажі не дорастають ні до добра, ні до зла: вони жорстоко невтральні, їхній фінал — цинічний, лютий біль, який не рятує. Одначе книги Машаду де Ассіса — свято для інтелекту. «Посмертні спогади Браса Кубаса», «Кінкас Борба» і «Дон Касмурро» — три великі романи, три глибокі криниці людських почуттів, розчарувань, амбіцій і пристрастей. Тонкість, клясична суворість стилю, ненависть до гіпокризії і разом з тим велике почуття гумору, того гумору, що «en plaisantant garde une mine grave» — такі риси його «психологічного реалізму».

Останніми роками Машаду де Ассіс вийшов на світовий літературний ринок і користується з великого успіху. Його слава цілковито заслужена.

ку. Все було нове, принаймні в Капелюсі Винограду. Ми їх упорядкували за заслугою та стилем.

Отож маємо:

1. Антетично-астматичний стиль.
2. Стиль «ab ovo».
3. Клясичний стиль.

Щоб читач провінції Ріо-де-Жанейро міг сам судити про такі заслуги, я наведу згадані праці, досі ще не видані, але вже тепер піддані публічній оцінці.

АНТЕТИЧНИЙ І АСТМАТИЧНИЙ СТИЛЬ

Собака кинувся поривчасто. Фізично беручи, собака має ноги: чотири. Морально беручи, він має крила: два. Ноги: швидкість у поземній лінії. Крила: швидкість у лінії доземній.

Дві сили, два завдання. Плече ангела при торсі льокомотива.

Хлопчик прив'язав до собачого хвоста бляшанку. Що таке хвіст? Видовження, засліплення. Той виріст, який являє тіло, являє також блискавицю. Чи не так каже філософія? Ні, таке каже етимологія: rabo, rabino *), дві ідеї, один корінь.

Етимологія править за ключ до минулого, філософія — за ключ майбутнього.

Собака нісся вулицями і бив бляшанкою по камінцях. З каменю сипались іскри, бляшанка дзвеніла, собака летів. Він біг, як блискавиця, як вітер, як ідея. З нього було повстання, яке вибухає, буря, яка руйнує, полум'я, яке пожирає.

Собака пожирав. Що пожирав собака? Простір. Простір — пожива. Небо створило її, прозору страву для динамічних. Коли одні їдять, другі постують. Коли є обруси в багатому домі, є лахміття в бідній хаті. Коли вгорі пляшки плачуть Lacrima Christi, внизу очі плачуть кривавими слізьми. Бог вигадав бенкет для душі. Він назвав його простором. Безкрая синь, яка пролягає між створінням і Творцем, становить казан великих голодних. Блакитний казан: антимон, первень.

Собака біг. Бляшанка підскакувала дзвониками арлекіна. На дорозі він заплутався в ногах людини. Людина спинилася. Собака спинився. Один став перед одним. Єдина контемпляція! Homo, canis. Здавалось, один казав: «Визволи мене!» Здавалося, другий казав: «Іди геть!» По кількох хвилинах обидва віддалилися. Чотироногий звільнився від двоногого. Canis поніс свою бляшанку. Homo поніс свій сором.

Рівний поділ. Сором — бляшанка на хвості вдачі.

Тоді здалека, дуже здалека понуро й таємно загриміло. То був вітер. То був гураґан, він тряс кайдани безкрайого і рикав, мов веле-

*) Хвіст, непосидющий.

тенська пантера. По риканні — рух, порив, крутіж. Гураґан ішов, викручуючи дерева, оті вежі природи, ішов, руйнуючи вежі — дерева мистецтва. Він котив усе, лякав усе, глушив усе. Природа видавалася здивованою сама з себе. Каня, колібрі Андів, трусився від жаху так, як колібрі, шуліка троянд. Гураґан рівняв шпилі з підніжжям. Перед ним максимум і мінімум становили одну річ: ніщо. Підніс палець і згасив сонце. Все обгорнув пил. Він ніс пил вперед, назад, ліворуч, праворуч, пил угорі, пил внизу. Вир, конвульсія, руїнництво.

Собака, відчувши гураґан, спинився.

Безмежність дивилася в безмежність, не з здивуванням, не з боязню, а з погордою.

Собаче вичікування мало в собі велич. Щось є в собаці, що нагадує вираз лев'ячого спокою або непорушність пустелі. Коли собака затримався, затрималась і бляшанка.

Гураґан здалека бачив цього тихого ворога: він вважав його за гордого і повного зневаги.

Хто ж був він, щоб йому протиставитися? З одного кілометра віддалі собака метнувся на неприятеля. Один і другий заходилися жерти простір, час і світло. Собака ніс бляшанку, гураґан — пил. Між ними, навколо них утворилось екстатичне здивування природи.

Нараз вони зчепилися. Пил закрутився, бляшанка задзвонила клекотом Ахіллової зброї. Собака й гураґан вп'ялися один в одного: лють, жадоба, шал, божевілля, всі сили, всі недуги. Синь промовляла до пилу: ти низький, пил промовляв до сині: ти горда. Рев, гавкіт, дзеленькіт. Угорі байдужий свідок того всього — Доля. Внизу видимий свідок того всього — Людина.

Години летіли збуреним листям. Двобій тривав без милосердя, безперестанку. Він мав безперервність великих пасій. Він мав упертість невеличких уподобань. Коли гураґан ширив крила, собака вищіряв гострі зуби. Один зуб пантрував одне крило. Крило шукало легені, щоб її здушити, зуб шукав крила, щоб його знищити. Кожен з отих мечів, які не знали прощення, ніс на вістрі смерть.

Зненацька розлігся вибух, зойк, тріюмфальний вигук. Пил підвівся, повітря роз'яснилося, і поле битви передстало очам здивованої людини. Собака пожирав гураґан. Пил пожирав синь.

Мінімум нищив максимум.

На чолі звитяжця сяяло ранкове світло. На чолі переможеного чорніла тінь. Між обома лежала одна непотрібна річ: бляшанка.

СТИЛЬ «АВ OVO»

Вибіг собака з бляшанкою на хвості. Погляньмо спершу, що таке собака, шнурок і бляшанка, і погляньмо, чи можливо довідатися про початок звичаю прив'язувати бляшанку до собачого хвоста.

Собака народився шостого дня. Справді, в «Книзі Буття», част. 1, рядки 24-25, знаходимо, що, створивши напередодні риб та птахів, Бог згаданого дня створив земних і зокрема домашніх тварин, а між ними й того, про якого тепер мова.

Не можна сказати напевно про початок мотузки й бляшанки. До першої в «Ісході», част. XXVII, рядок 1, стосуються такі слова Єгови: «Зробиш десять завіс із тіпаного льону...», з чого можна бачити, що льон уже тіпали, отже шнурок — уживали. Про бляшанку згадки менш точні. У тій самій «Книзі ісходу», частина XXVII, пророк говорить про казани. Але відразу ж зазначає, що вони були з бронзи. Отже це даного випадку не стосується.

Хоч як би там було, буття собаки доведено в «Книзі Буття», а існування шворки згадується з правдоподібністю в «Ісході». Не мавши остаточного доказу про бляшанку, можемо однак вірити, не боявшися скотитись до абсурду, що вона існує. Доказом служить те, що її вживаємо.

Але в такому разі: звідки походить звичай прив'язувати бляшанку до псячого хвоста? Щодо цього пункту історія семітських народів така темна, як і історія арійських народів. Можна припускати, що євреї його не знали. Коли Давид («Царі», част. V, рядок 16) увійшов до міста, танцюючи перед ковчежком, Міколь, дочка Саула, яка його бачила, виснувала з тієї радости танку: він, мовляв, поганий. А я з цього висновую, що з євреїв був сумний народ. Припускаю те саме щодо вавилонців, щодо хананеїв, щодо абусеїв, амуреїв, філістимлян, атеїстів та єретиків.

Навіть не дивуюся, що ті народи на знали звичаю, про який ідеться. Війни, що їх вони провадили, не дозволяли утворювати громади, які виникли за порівняно нових часів. І звичай прив'язувати бляшанку до собаки спонукує нас думати, що він виник одночасно з громадами і не являє нічого іншого, як перший з громадських привілеїв.

Громада — справжня опора суспільства, так, як родина — опора громади. На цьому пункті вчені погоджуються. Звідси висновок, що прадавні суспільства, коли вони й містили в собі родинний елемент і собаки були в них свійські, то вони не мали і не могли мати звичаю прив'язувати бляшанку до хвоста такого вартісного товариша людини. Не було бо громади, і не було відповідних привілеїв.

В «Іліяді» нема ні одного епізоду, який говорив би про бляшанку, прив'язану до собачого хвоста. Те саме тверджу про «Веди», «Пополь-юг» і про книги Конфуція.

В одному гімні до Варуни («Рігг-Веда», част. 1, рядок 2) говориться про «шнурок, низько прив'язаний». Але оскільки слова вкладено не у псячий рот, а в людський, то поєднати текст з модерним ужитком не можливо.

Що давні хлопці гралися собі, і то по-різному, — незаперечний факт перед лицем авторів.

Варон, Ціцерон, Ахілл, Авльон, Геліон, Светоній, Проперцій, Марціял говорять про різні речі, якими забавлялися діти: ляльки, дерев'яні шаблі, кулі й подібні іграшки. Однак ні один з них не згадує й слівцем про собаку з бляшанкою на хвості. Було б неймовірно, щоб якийсь автор не сповістив нас про такий рід забави, якби він існував у римлян та греків. Тим більше, що книга Плутарха урочисто називає як подію те, що Алківіяд утяв одному собаці хвоста.

Отак, дослідивши походження звичаю, я перейду до дослідження теми, яка... (не було часу закінчити).

ШИРОКИЙ КЛЯСИЧНИЙ СТИЛЬ

Вельми великі жнива нагромаджуються перед яснославними умами, які в теперішній битві мають однак схрестити зброю, гнучку й витончену, перед достойним учителем і керманичем наших праць. І хоч малість мого духу не дозволить мені славетно вийти з боротьби і, можливо, засудить мене на ранню поразку, я все одно буду задоволений, якщо йтиму і слідами звитяжців і віддаватиму їм пальму визнання.

Завжди було звичаєм юности прив'язувати бляшанку до заднього приростка собаки, і цей звичай, аж ніяк не похвальний, можна сказати майже з певністю, мали діти міста Атен, хоч і була з нього бджолина матка старовини, медами якої ще й досі насолоджується смак знавців.

Певні пустуни, незадоволені з своїх шкільних обов'язків, нехтуючи ними, шукаючи вилити почуття прикрощів у витівку, прип'яли до собаки бляшанку. Відчувши пониження, настале разом з мотузкою, яка утримувала бляшанку при хвості, переляканий її калатанням по камінцях вулиці, собака побіг засліплений і ошалілий, тож не зважав уже ні на яку річ або особу.

Ґрунт, на якому виростає цікавість, виніс сусідів на двері жител, і далекі від почуття природного людського милосердя, яке народжується при видовищі загибелі іншої тварини, вони, насміхаючися, присвистуючи, ще побільшували собачий гнів.

Собака біг вулицями, біг полем, пустелями, поки не стикнувся віч-на-віч з горою, що на її височенних шпилях мліло сонце і коло підніжжя якої юнак пас худобу.

Найвищий Майстер бажав, щоб юнак був милосердніший, ніж оті городяни, і поклав край собачим стражданням. Хлопець був лагідний, з м'якими очима, він мав не менше чару, ніж найкраща діва. З дрючком на плечі, сидівши на уламку скелі, він гортав сторінки в томі Верґілія і стежив думкою розмах пребагатого його таланту.

Коли собака наблизився, юнак простягнув руки і перепинив його. Юнак притьмом вимів з гадки поета й худобу, а запопався відмотати бляшанку з псячого хвоста, що, при граничній спритності та терплячості, йому й пощастило за кілька хвилин виконати.

Собака, хоч і був великий, видавався мізерним від того, що дітвацьке лукавство зштовхнуло його в таке прикре становище. Звільнений від бляшанки, він лизнув руки юнакові, і той прийняв його до себе, мовивши: «Віднині будеш мене супроводжати на пашу».

Ви, певно, радієте з оповідання, яке я вже закінчую переповідати, хоча скромний і неопрацьований стиль вашого співтовариша і не може дати картині відповідних мазків. Високого врожаю є поле для талантів найвищого лету, і уява, хоч вона й поросла вересом і часом буває огорнена темрявою, пряде нитку Аріядни, з якою можна подолати найзаплутаніший лябіринт.

Глибоке бажання сповняє мене заздалегідь задоволенням, що його я матиму, читавши витвори ваших умів, які в усьому будуть гідні нашого вчителя і які викличуть на двобій косу смерти, жнучи широку ниву нев'янущих лаврів, що ними ви вкоронуєте безсмертні чола.

*

Так виглядали ті три писання. Віддавши їх до друку, я маю спокійне сумління: я відкрив трьох письменників.

Переклад Віри ВОВК

ПІСНЯ II

Моя любов — маленький білий дім, покритий сірим пір'ям, —
Ти можеш там зайти й мені співати,
Затриматись на хвилю чи піти.

Моя любов — це дощ крихіток цвіту вишень,
Які падуть на нас в рожево-жовтий вечір —
А небо: сплямлена вином завіса.

Моя любов є келех з олова, налитий тінню,
Де жевріють лилові відблиски пісень
Від арок тишини з очима молі.

Моя любов — бруньки берези і листястий верес,
Сніжинок блиск, зелений грім від липи...
Моя любов — росинка, що злетіла з неба.

Переклад Богдана БОЙЧУКА

ОЛЕКСА ГОРБАЧ: ПОЕТ НА МЕЖІ ДВОХ НАЦІЙ І ДВОХ КУЛЬТУР

ДО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН

Скрізь, де на ширшому просторі довший час стикаються безпосередньо дві національні культури, там постають і явища мовної двоторовости в словесній творчості виходнів з даного терену. Таким тереном стику двох культур, польської і української, були українські землі, зокрема правобіч Дніпра, від XVI і по XIX в.; такими стали наші землі для української та російської культури від XVIII стол., зокрема терени лівобіч Дніпра. Низка виходнів з українських шляхетських і міщанських прошарків пише по-польськи (полеміcти XVII віку) або по-російськи (В. Нарежний, Богданович, Гнєдич, М. Гоголь та ін.), чимало спричиняючися до творення національної культури сусідніх народів. Це явище зрозуміле, якщо зважити тогочасну політичну ситуацію на українських землях і національну відчуженість культуротворчих прошарків у той час від українського народу.

Зате куди складнішою і цікавішою появою слід уважати виступ у XIX стол. групи польського чи спольщеного роду поетів і письменників з Правобережної України з творами українською мовою. Маємо на думці Тимка Падуру, Антона Шашкевича, Каспера Ценґлевіча, Павла Свого-Свєнціцького та Спиридона Осташевського. Всіх їх об'єднують, мабуть, такі чисто зовнішні обставини, як от те, що, почуваючи себе в політичному значенні поляками і пишучи польською мовою, вони свідомо писали й по-українськи, себто для того люду, серед якого жили. Спільна і їх літературна доля: українська народницька критика воліла вперто замовчувати їхню літературну творчість, до речі, високо цікаву і з ідейного боку. Робила це вона не без впливу реакційної чорносотенщини, яка завжди дошукувалася в українофільстві чиєїсь «чужої інтриґи», в даному випадку — польської. Названі постаті не менш важливі і для зрозуміння історії нашого Правобережжя в XIX віці: без вивчення причин появи цих попередників годі зрозуміти підґрунтя для появи правобережних «хлопоманів» та «українофілів» з В. Антоновичем і Т. Рильським, батьком нинішнього поета, а також різних українських соціялістичних гуртків на порозі XX в. (Б. Ярошевський та ін.) і «клясократа» В. Липинського. Всім їм була притаманна приналежність до польського чи спольще-

ного дрібношляхетського середовища, культурно дуже наближеного до довкільних українських селянських мас, серед яких вони жили і яким симпатизували — також і через свої здебільша демократичні переконання. Всіх їх характеризувала ненависть до реакційної політики царської Росії супроти польського народу, тому в революційній боротьбі польського народу за своє визволення від царської Росії вони бажали бачити, як союзника, українські селянські маси.

Отже це напрямок, близько споріднений з романтичною «українською школою» першої половини XIX в. в польській літературі (Б. Залеський, С. Ґощинський, М. Ґрабовський, Т. Олізаровський, М. Чайковський, А. і С. Ґроза). Ішлось і про конкретні спроби втягнути українську масу в польську повстанчу боротьбу й пляни (Т. Падура, М. Чайковський). Отже, щоб належно зрозуміти таку незвичайну появу в українській літературі радянського періоду, як Максим Рильський, доцільно буде приглянутися його менш визначним і несправедливо призабутим предтечам.

Ще одного не слід забувати: всі вони писали народньою мовою з деякими елементами волинських, східньо-подільських або південно-київських говірок; з зрозумілих причин твори їх усіх ширилися в першу чергу на західніх українських землях і тут дуже спричинялися до витіснення книжного «язичія» та до наближення місцевої літературної мови до опертої на південно-східні говірки нової української літературної мови. Деякі поезії Т. Падури поширювалися тут і серед народу, наприклад, «Козак пана не знав звіку», «На долині при Чигрині від панцирних сяє шлях», «Гей, поїхав Ревуха».

Тимко Падура (1801-1871) народився в Іллінцях на Уманщині в зубожілій дрібно-шляхетській сім'ї, що колись замандрувала з Угорщини. Він був одноліток і товариш хлоп'ячих забав та шкільної лавки відомого польського поета С. Ґощинського, разом з яким він деякий час відвідував польську гімназію в Вінниці, а згодом вчився в славному польському ліцеї в Крем'янці на Волині (1822-25), заснованому стараннями Т. Чацького. Попавши в літературний гурток ліцейної польської молоді, вирізнюється в ньому своїм поетичним талантом, захоплюється модними тоді романтичними творами Оссіяна, Байрона, Мора і під впливом «Історичних співів» Ю. У. Немцевіча (1818), присвячених польській історії, рішає вже в 1823 році скласти в таких же піснях по-українськи історію України. Захоплення її романтичним козацьким минулим збудилося в нього, як і в усіх польських поетів «української школи», коли він ще хлопцем прислухався кобзарсько-лірницьким історичним пісням та думам, силою обставин живучи все ж ближче до українського селянина та його пісенної культури у свої найвразливіші для світосприймання роки. Тоді ж вчився і української мови, ба й уживав її нерідко серед однолітків у школі. Для згаданого вище задуму матеріяли мали йому достачити, крім

відповідних народніх пісень, різні рукописні (козацькі) хроніки. Над виконанням цього пляну він працює з перервами ціле життя; в студії давніх літописних матеріялів особливо поринає на початку 1840-их років. Історію козацької України (вона його захоплювала найбільше) Падура хотів охопити тематично в двох циклах віршів, що оспівували б кожен окремий тип історичного козака в його, Падури, розумінні («українки»: «Січовий», «Лісовчик», «Низовець», «Лейстровий», «Козак», «Кошовий», «Запорожець», «Чорноморець») і найвидатніші — знову ж у його розумінні — постаті з історії козацької України («думи»: «Дашкович», «Мурашка», «Рожинський», «Роман з Кошири», «Свірчовський», «Конасевич», «Барабаша», «Тетера», «Сєрко», «Мазепа», «Гордієнко»). Цей «козацький» цикл він поширював потім піснями про слов'янсько-княжу Україну, з-поміж яких відомі і збереглися лише недокінчені «монголки» («Путь монголів») — романтичне змалювання боротьби татар з південними українськими племенами. Перший цикл одночасно мав унагляднити романтичну думку про «виродження» славного колись козацтва в дніпровських рибалок-бурлаків («Бурлака», «Чайка», «Веслярі»). Докладнішому оспіванню сучасного стану України (козацької) з байронівських позицій співака-мандрівця (і пробудника!) був присвячений згодом ще окремий цикл «мандрівок» («Чайлд-Гарольда по Слов'янщині»): «Україна», «До Дніпра», «Мандрівець».

Чому якраз такі «типи» українського козацтва вибрав Падура за теми поезій першого циклу, стане зрозумілим з його уявлень про етногенезу українського народу, зачерпнутих з тогочасних історичних міркувань польських слов'янофілів, що спиралися на теорії підбою: слов'янських полян над Вислою підбили якісь завойовники лехи, створивши серед польського народу прошарок упривілейованої шляхти, а підбиті ними мирні слов'яни стали їхніми підданими, себто селянським прошарком; наддніпрянських полян так само підбили і змішалися з ними кавказько-степові касоги-косої-козаки, створивши прошарок на Україні, паралельний польській шляхті; чим більше переважав серед цих козаків то слов'янський, то «анархічно-степовий» елемент, тим більш чи менш згідливий з Польщею (себто з її шляхтою!) тип історичного козацтва ці «косої» творили. Ідею підбою в етногенезі польського народу тогочасне польське демократичне середовище використовувало для актуальної політичної боротьби проти упривілейованости своєї шляхти: мовляв, ці привілеї узурповані, а не набуті «правно», як це твердили аристократи, а сама шляхта — це генетично чужий етнічний елемент серед ідеалізованих первісних слов'янських племен. Застосовуючи цю теорію і в етногенезі українського народу, Падура хотів довести тісну спорідненість українського люду з польським (мовляв, тут і там — ті самі поляни), а одночасно підтягав українське козацтво до становища такого ж

державно-творчого прошарку на Україні, яке в випадку Польщі приписувано шляхті. Свої стосовні наївні історичні міркування Падура висловив по-польськи у примітках до окремих місць своїх «українок» та «дум» і в спеціяльних «Історичних нарисах». Але ця схема козацької історії служила і практичним завданням: довести польським шляхетсько-повстанчим колам на Україні, що їхнім рівновартним партнером у протиросійських повстанчих плянах може бути якраз українське козацтво, сублімоване до давніх традицій і характеру. Така теорія на практиці звільняла цю шляхту при її повстанчих готуваннях від потреби шукати опертя й союзу в українській селянсько-кріпацькій масі — нащадках тих степових «косоїв», які збунтувалися були за гайдамаччини. Щоб здобути цю закріпачену масу для повстанчої ідеї, її треба було б спершу розкріпачити і зробити власниками, а на таку жертву не була тоді польська шляхта готова навіть у себе, на корінних польських землях. Але жодної такої жертви не треба було б приносити, якби вдалося заґітувати для справи польського повстання хоча б українських «казенних селян»— козаків, а також чорноморських і кубанських козаків.

Очевидно, з історії української козаччини Падура висував на перший плян моменти колишньої спільної з шляхтою протитатарської та протиросійської боротьби (за Сагайдачного); вибухи ж протипольської боротьби за Хмельниччини і згодом за гайдамаччини він приписує просто даночасовій перевазі «косойських» (себто «неслов'янських»!) елементів та ще — за популярною в таких випадках традицією — «бунтуванню» заради особистих користей і наживи по боці провідників таких повстань. На лад інших тогочасних польських слов'янофілів, які «слов'янський» демократизм шляхти і козацтва протиставляли «монголо-фінському» деспотизмові російських царів і боярства, робить це, само собою зрозуміло, і Падура. Всі такі погляди на історію української козаччини зустрінемо детальніше розвиненими через два десятки років особливо в польського повістяра Мих. Чайковського (Садика-паші), з яким Падура ймовірно був знайомий і чи не співпрацював під час Кримської війни 1854-56 рр.

Нема чого дивуватися, що Падурин вибір видатніших постатей з історії козаччини (в «думах») падає головно на часи спільної з прикордонними королівськими старостами XVI віку протитатарської боротьби, а в історії XVII-XVIII вв. — на Тетерю, Сірка, Мазепу, Гордієнка, коли назвати лише відоміших. При цьому доборі заважило ще й бажання прославити предків-протопластів сучасних Падурі окремих їхніх потомків, а на звеличенні їх йому залежало з політичних міркувань: прославляючи Вацлава Ржевуського («Ревуху-Золоту бороду») чи то «Романа з Кошири» (Романа Санґушка) і Ружинського (Кароля), він одночасно висував цих шляхтичів як провідників підготовлюваного польського повстання на Волині, Київщині і Поділлі. З обома першими його в'язала ближча дружба: обидва вони втриму-

вали в Саврані (на східньому Поділлі) і Славуті (на Волині) загони надвірних козаків, передбачуваних в дальшому як зав'язок польсько-козацької армії. Для цих козаків Падура і складав свої пісні, до яких компонував музику, і сам (а в Славуті через надвірного Санґушкового теорбаніста Відорта) вчив їх цих пісень. Тому саме і спопуляризувалися вони серед народу.

Падурині козаки описані в романтичному байронівсько-оссіянівському дусі:

Ми кочуєм, не чатуєм
Ворогів з могил;
Сі булати ржу не з чати,
Лиш п'ють з теплих жил!

Не з перини до родини
Грав козацький ріг...
З крові гущі, із царств пущі
Питає доріг!

...Несем карки не за дарки,
Сховай царю свій!

(«Лісовчик»)

...Але наш козак не трус,
Схопив шаблю, бурку здув,
Подивився, скрутив вус,
Сів на чайку та й дмухнув.

...Його сльоза не спиняє,
Він не любить лестних слов,
Що там в небі — те не знає,
А на землі знає: кров.

Довгі моря, темні гущі
Чули голос: «Гуррага!»
Коли рідне дитя пущі
Підлетіло на врага.

...Цілим їдлом — з хліба крушка,
Ціла втіха — сумний спів,
Пуща — ліжком, дернь — подушка,
Одежею — звір з степів.

Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву твар,
Красять землю, красять води
Крови річки і пожар.

...Має ж знести козак рідний
Те негідне слово: власть?
І аж йому пан негідний
Невільника ім'я дасть?

(«Козак»)

...Ми ж то царства, господарства
Розкидали з-під копит!
В Ясах — Петрів, в Москві — Дмитрів;
В їх престолах слід наш спить.

(«Запорожець»)

Краєвиди у Падури теж «оссіянівські» — нічні, хмарні, понурі, при місячному світлі:

Закотився місяць в хмари,
Свище буря по горах,
Посунулись нічні мари,
Проспатися в чагарах.

(«Козак»)

...Ніч була мрачна — з поган наметів
Полум'я річки розлялись,
Шугнули дими, з громом мушкетів
Козацькі сурми озвались.

(«Конасевич»)

...Сумно і темно — місяць глибоко
За хмару в небо забіг;
В таборі стихло, степом широко
Дим по могилах заліг.

(«Серко»)

...Ніч була темна, вітер з нив широких
З листям в долини котив чорні хмари,
А місяць часом з-під небес високих
Лічив над Богом сидящі татари.

(«Роман з Коширы»)

Байронівською романтикою навіяна була в Падури і поза співця-«лірника» (на руїнах минулого пробудника до нового життя), і ще виразніша поза співця-«мандрівника» (Чайлд-Гарольда) по наддніпрянській Слов'янщині, яким його бачимо у «Веслярах» та в «Україні».

А зрештою байронізмом надхнене було й Падурине справжнє життя поета-пробудника й борця за волю, якою він її собі уявляв. Його життя справді сплітається з його поетичною творчістю в одне, так що годі її належно зрозуміти, відриваючи від першого. Закінчивши Крем'янецький ліцей, Падура з славою майбутнього Оссіяна козацької України входить у польські шляхетські кола Волині й Поділля, де тоді кипіла конспіративна робота: це бо був терен, на якому зустрілися конспіратори-ліберали, військовики і шляхта з конспіраторами-військовиками російської національности. Тут відпоручники польського «Патріотичного товариства» пактували з слов'янофільських позицій з таємними російськими масонськими організаціями, з «Північним» і «Південним» союзами про спільний протицарський виступ і перебудову царської Росії на федерацію слов'янських держав. Кістку незгоди становили українські правобережні землі, претенсії до яких зголошували й польські шляхетські кола, покликаючися на недавню їх політичну приналежність до Польщі. Українські кола льожі «Об'єднані слов'яни» (з «Південного союзу») заступали думку про сильно децентралізовану слов'янську федерацію (разом із окремим українським її членом), думку, яка 20 років пізніше чітко викристалізувалася в політичній програмі Кирило-Методіївського братства. Імовірно якесь подібне становище в польсько-російському спорі за майбутню долю українських правобічних земель зайняв і впроваджений на ці таємні зібрання молодий Падура, докидаючи до жвавої дискусії, мовляв, «забули ж про самого ото господаря цього дому» — про козацький народ. Це згоджувалося б і з його поглядами на ідеалізовану деякими польськими слов'янофілами Гадяцьку умову 1659 року як нібито ідеальну розв'язку польсько-білорусько-українського співжиття в одній державі.

Падурі, як поетові, було доручено скласти програмову «марсельєзу», щоб заґітувати для спільної повстанчої справи «господаря дому». І Падура склав тоді котрусь редакцію «Рухавки» (себто повстання!):

Гей, козаччя, в Божий час!
Б'є спасіння миру дзвін!
Кому вільність мила з вас,
За ворогом наздогін!
Гей, козаччя, на врага!
Гуррага! Гуррага!

Але «марсельєзою» стати цій пісні не пощастило: події заскочили «декабристів» не підготованими як слід; на Правобережжі їх ви-

ступ обмежився трагічним повстанням Чернігівського полку (15. І. 1826). До якоїсь аґітації серед українського козацтва так і не дійшло; натомість цю пісню у зміненій редакції — з виразно загостреними протиросійськими нотками — шість років пізніше співали відділи польських повстанців Правобережжя під час Листопадового повстання 1831 р.

Але піднятої думки Падура вже не кидає: мандруючи в 1828-29 рр. по місцях історичних подій доби козаччини, як оссіянівський бард, Байронів Чайлд-Гарольд і український лірник заразом, він шукає там надхнення, щоб оспівати зв'язану з даною місцевістю історичну постать чи подію. Одночасно ці його сантиментально-романтичні мандрівки набирають нового змісту: політичного емісарства у зв'язку з готуванням польських шляхетських кіл до повстання. Падурині пісні мали в цій політичній аґітації перестати бути лише примхливим вокально-хоровим матеріялом для бездільних надвірних козаків Ржевуського чи Санґушка — вони повинні були підіймати на повстання старшинські кола та козацько-селянські маси Лівобережжя, Новоросії й Кубані. Недаром Падура відвідує в Полтаві і І. Котляревського, автора «Енеїди». Наш романтичний Чайлд-Гарольд серед цілком реалістичної обстанови хоче проводити в життя літературну ідею: будити степову Елладу до повстанчої боротьби. Щось із трагікомічного непорозуміння було в цій мандрівці перебраного за лірника Падури річкою Богом вниз до Херсону і вгору Дніпром до Хортиці, а потім по всьому Правобережжю і аж на Кубань, щоб і тамошнім нащадкам «косоїв» заспівати свої пісеньки, щоб розворушити їх контрастом поміж давньою славою і нинішньою деклясацією запорожців на річкових бурлак:

...Вільних внуки злучім руки,
А сила все зможе!
І верне власть і славу дасть
Вільне Запорожже!

(«Чорноморець»)

Можливо, що на тих мандрах він зустрічався десь на Дніпрі, даючи звіт з аґітації, і з «Ревухою»-Ржевуським, який теж їздив разом з своєю козацькою кавалькадою аж у Крим із подільської Савранi, — можливо, не тільки для панської примхи чи лише для зустрічі з Міцкевічем, але і щоб конкретніше розглянутися в ситуації на випадок повстання; може, і не без того, щоб підтримати проминуще враження від пісень Падури про нового «батька-отамана Ревуху». Влітку 1829 року Падура подається до Варшави — мабуть, теж у зв'язку з готуванням до повстання. При цій нагоді він друкує вперше свого «Золоту бороду» («Гей, поїхав Ревуха») — не виключене, що і з метою спопуляризувати можливу кандидатуру Вацлава Ржевуського на вождя польського повстання на Україні. Але польське пов-

стання в травні 1831 року зазнало на Правобережжі дошкульної поразки. До речі, тамошня шляхта не обрала оспівуваного Падурою Ржевуського провідником подільських повстанців: рішили особисті амбіції і «партії». «Ревуха» імовірно загинув 14. 5. 1831 в трагічному бою під Дашевом з російськими драгунами й гусарами. Можливо, що й Падура брав участь у цьому бою, хоч це не є певне. Падуру, висланого як повстанського емісара до с. Верховні, маєтку Ганського, цей шляхтич видав у руки російської поліції, і він, заарештований у с. Ружині, провів понад рік у тюрмі в м. Сквирі. Симулювання психічної недуги врятувало його перед засланням на Сибір. Звільнений, спершу під нагляд поліції, він проживав довший час у селах Мшанці та Махнівці, у своїх рідних, займаючися лише літературною працею. В цей час він інтенсивно працює, головно над джерелами до історії козаччини. У пригоді йому тут став особливо київський митрополит учений Євгеній Болховітінов. Падура й далі вперто шукає джерельних доказів для своїх поглядів на походження і характер української козаччини. Його «Історичні нариси» перетворюються просто в дискутування з «Історією Малої Росії» (1822) Бантиш-Каменського («українофілом»!). Його слава, як поета, розходиться разом з співаними його піснями та відписами його поезій і за кордоном, у Галичині, де без його відома його поезії видала 1842 року книгарня Яблоновського. Тож як повернувся з заслання в Сибірі інший Падурин протектор — Роман («з Кошири») Санґушко, він за його, мабуть, допомогою друкує латинськими літерами в Варшаві збірку своїх поезій з-перед 15-20 років «Українки» (1844), щасливо переборовши всі небезпеки з боку російської цензури Паскевіча, яка особливо підозріло дивилася на такі спроби очевидної «польської інтриґи» серед українців, що їх вважала «російським плем'ям». Чимало, само собою, в Падуриних примітках і поезіях викреслено.

Але неспокійним романтиком у житті залишився Падура й далі. І в нього була своя нещаслива любовна історія ще з-перед повстання: кохана дівчина вийшла заміж за багатшого, залишивши спершу слід тільки в його польських поезіях. Але доля надто жорстокою для нього тут не була: коли його давня любов, Франціска Баранська, повдовіла, він зміг 1841 р. потайки з нею повінчатися. Але й шлюб не зробив з нього тихомирного доматора: з наростанням нової революційної хвилі 1846 року він знову кинувся в вир аґітаційно-конспіраторської праці серед селянства — тепер, мабуть, в іще більше зрадикалізованодемократичному дусі, про що могли б свідчити його польські поезії. Жінці залишив тільки гарний переспів народньої пісні «Їхав козак за Дунай»:

Під Києвом у дуброві
Зайшла стежку козакові,
Знесла руки, голосила
І так йому говорила:

— Чи ти, милий, серце маєш,
Що так мене оставляєш
На чужині удовою,
А дитину сиротою?...

— Не тужи ти, моя мила,
А так жий ти, як ти жила;
Знайдеш собі долю всюди,
Єсть на світі Бог і люди!

— Не мені вже долі ждати;
Зв'яло личко, змерла мати;
Серце моє тужить-плаче...
Злічить сльози Бог, козаче!

Сперлась, змовкла. Задумались.
Завернула чи розстались?
По дуброві щось блукалось:
Знайшло стежку чи зосталось?..

Обставини йому склались так щасливо (поважний виграш у льотерії чи, можливо, таким алібі маскована дотація шляхти), що в 1848 р. він зміг виїхати за кордон, — як звичайно в таких випадках, під приводом потреби «порятувати здоров'я». Побував в Італії, Німеччині, Чехії, Швайцарії; ніби познайомився навіть з Мадзіні; активно анґажувався в тогочасну політичну боротьбу на Заході, надіючися, як і інші поляки, що разом із загальною свободою прийде і відбудова історичної Польщі. Був на слов'янському з'їзді в Празі 1848 році, де познайомився з Шафаріком: до нього, як до великого археолога слов'янської старовини, і звернена Падурина «Словенка». Як і все його життя, його починання за кордоном залишилися з конспіративних міркувань окутаними таємницею. Не певне і те, коли Падура повернувся в свою Махнівку: в 1850 р. чи аж у 1855 р., після розчарувань від кримської війни. Про його, може, й особисті зв'язки ще з Садиком-пашею (Михайлом Чайковським) і про пляни козацьких військових формацій під протекторатом османської Туреччини, а також про пляни протиросійського повстання на Україні у зв'язку з Кримською війною 1854-56 рр. промовляв би його недокінчений вірш «Гетьманці» (23. 12. 1854) — початок ніби нового проклямаційно-програмового звернення до українського козацтва. Характерне під цим поглядом і вміщення поезійки-пісні «Січовий» (чи, може, й «Опрощай») у пропаґандивній книжці Садика «Kozacy ottomańscy» (Париж, 1857). Помер Падура, переживши ще одне розчарування: він мусів, мабуть, бачити, що його ідеї не прийнялися серед українського народу, як політична програма нового українського руху, бо останній зростав після Шевченка в як-

найвиразнішому неґуванні всяких сусідських «кормиг». Навіть його, Падурине, правобережне шляхетське польське і спольщене середовище не пішло його шляхом. Одна частина цього середовища напередодні готувань до повстання 1863 року недвозначно порвала з польською політичною програмою і, як українофільська-«хлопоманська» група (В. Антонович, Т. Рильський та інші), прилучилася до українського політичного табору з думкою віддати всі сили і працю тому народові, серед якого вона жила і з праці рук якого живилися її предки, нічим не віддячившися йому за цю працю. А українське селянство до польського повстання 1863 року поставилося уже цілком вороже, — куди виразніше, ніж супроти повстання 1831 року. Після смерти Падури зібрані його твори з підготовлених ще самим поетом рукописів видав у Львові анонімно його давній протектор Р. Санґушко (1875). Але всіх його писань це видання не охоплює: багато чого затратилося.

Українські поезії Падури залишилися не без впливу на українську літературу. Можна б прослідити не одну виразну нитку, яка вестиме від нього до Шевченка й Шашкевича (байронівсько-оссіянівські нічні похмурі краєвиди з місяцем, наприклад, у «Причинній»; деякі мотиви й постаті: перебенді-лірника, козака-лицаря, що вночі встає з могили; різні протицарські нотки тощо).

Мова Падури спирається на елементи південно-волинського діялекту, себто носить сліди проживання його в Славуті, на дворі Р. Санґушка, наприклад, прикметникові форми типу «голос м и л и» (милий) як рима до п р о ж и л и; краче (кряче), форма дієприкметника минулого часу на я н и й: скупляний, зчумляний, з'юшаний. Чіткі елементи подільських говірок проникають тільки в деякі його твори (напр., у перекладах з Міцкевіча маємо дієслівні форми минулого часу х о д и в ' є м, х о д и в ' є с ь; частка «ся» вживається окремо від дієслова). Але назагал Падурина мова вільна від яскравіших діялектизмів; заважити могла тут і його мандрівка по південно-східній українській говірковій території в лірницькому переодягненні, а також «соціяльне замовлення» від козацько-селянського середовища, для якого він свої вірші писав. З різних особливостей волинських говірок порівняно до південно-київських (себто до південно-східнього діялекту) він справу собі здавав, бо про деякі їх різниці згадує в примітках хоча б до «українок». Своє словництво Падура найбільше черпав з мови народніх пісень, під які й складав свої «українки»; боротися ж з мовними труднощами йому доводилося головно при доборі лексики своїх перекладів із Міцкевіча. Коли приглянутися їм ближче, то інколи годі позбутися враження, що Падура частенько субституював тут відповідні українські звуки в польські слова і так «творив» свої вирази (порівняти б: щеп — плем'я, щадки — недобитки, пещоти — пестощі, дії — історія, сучити — цідити, лляти, сюдесяде). Зрештою він ішов тут шляхом українських книжників XVII-XVIII вв., і на цю небезпечну — при тодішній невиробленості нашої літературної мови — стежку на-

вело його, може, читання козацьких хронік. Інколи годі сказати при сьогоднішній невивченості лексики наших волинських говірок, наскільки такі польонізми були вже наявні хоча б у мові римо-католицької правобережної дрібної шляхти, з якої Падура походив. Крім того, він черпав не одне з церковно-слов'янщини — як робив згодом і Шевченко — в разі, коли йшлося про піднесену лексику, а де не було народніх зразків (напр., мир — народ, ісущий — наявний, сучасний, присній — повсякчасний, прах — останки, глас — голос). Є у нього і низка висловів, вартих відмічення, соковитих, зачерпнутих з діялектів (напр., вернути — вдаряти, бити; херувимий (голос) — янгольський; твань (моря) — глибини, нурти; дич — дичина, дикі звірі). Найбільше разять і, мабуть, уже сучасників мусіли разити його архаїзми морфологічні, як от: спасіння в н у к (себто внуків), меж л і т и (між літами), що утруднюють зрозуміння тексту.

Не тільки незвичні нашій сучасній літературній мові наголоси викликають у нас від Падуриних віршів враження якоїсь кострубатости (крім строєних під українську народню пісню «українок»). Правда, не одне могло б бути й польонізмом у цій інколи незвичній для нашого вуха Падуриній системі наголошування: однак не менше відображає його акцентування і якісь діялектні волинсько-подільські наголоси.

Проте ще незвичніше, ніж його наголоси, звучать його, в своїй основі силабічні схеми віршу, 8-складового, 10-складового, 11-складового і 13-складового. Все це схеми, перенесені Падурою з польської поезії, де вони живуть і досі. З польсько-латинських зразків знає їх і українська барокково-клясицистична вірша XVII-XVIII століть. Якщо в декого з західньоукраїнських поетів XIX і ще й XX віків (наприклад, у Шашкевича, Чарнецького та ін.) зустрічаємо ту саму силабічну основу віршування, то тут, може, не завжди йдеться про безпосереднє наслідування польських зразків; можливим є тут і вплив Падури, зокрема в Шашкевича.

Схеми Падуриних віршів і строф доволі різноманітні, навіть вишукані. Вони включають, само собою, і тонічні схеми, зокрема коломийковий 14-складовий вірш.

Чужі новій українській літературі ідеї, латинське письмо, інша від південно-східньої говіркова база Падуриної мови і загалом мала знаність його творів — все це разом заважило, що його вклад у нову українську літературу куди менший, ніж Падура насправді заслужив. Як уже згадано, Падурі належить і заслуга бути одним із перших у нас перекладачів з Міцкевіча на українську мову.

Крім віршів українською мовою, Падура написав ще низку поезій мовою польською. В них він виявив себе в суспільно-політичних поглядах куди радикальнішими демократичними переконаннями; також і байронівські мотиви (арабський орієнталізм, «мандрівництво», почуття власного посланництва) звучать у них куди сильніше.

ЛЕВ БІЛАС: ІДЕОЛОГІЯ ЯК ІСТОРІЯ І ЯК ПОЕЗІЯ

(З приводу двох нових праць О. Оглоблина)

І

Якщо взяти під увагу кволість української історичної науки як в УРСР, так і у вільному світі (на причинах цього стану не буду тут зупинятися), то минулий 1960 рік можна б зарахувати до (умовно) позитивних; а це завдяки появі двох книжок одного автора.

На персоналіях автора, колишнього професора київського університету, Олександра Оглоблина, не треба зупинятися. Ця, порівняно ще молода людина є, безперечно, репрезентативним істориком української діяспори на чужині, а це тим більше, що за минуле десятиліття смерть, одного по однім, забрала від нас цілу ґенерацію істориків: Д. Дорошенка, Б. Крупницького, І. Борщака, О. Шульгина та інших.

Об'єктом дослідів Оглоблина була і є історія України (Гетьманщини) XVII і головно XVIII століть. Спочатку — це, мабуть, була в більшій або меншій мірі данина радянським обставинам — вони концентрувалися навколо економічних питань упромисловлення України (на кілька томів заплянована «Історія української фабрики»), згодом (якщо це так; бо не виключено, що умови праці в СРСР диктували нашому історикові теми його досліджень) його зацікавлення стали ширші. Крізь, ще в радянських умовах, заторкнені соціяльні питання, уже на еміґрації Оглоблин перейшов до дослідження — за його словами — «громадсько-політичної» та «національно-визвольної» думки того часу. При цьому він міг спертися на набуте при архівних студіях на Україні інтимне ознайомлення з провідними людьми тих часів, з їх посвоєченнями, особистими зв'язками, і в цих питаннях автор є сьогодні безсумнівним авторитетом.

Вислідом цих дослідів є згадані вище дві книжкові публікації. На першу з них, «Люди старої України» (в-во «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1959, 327 стор.) складаються 23 монографії про діячів XVIII стол.,

а деколи цілих їх родів. Ці монографії здебільша були вже давніше опубліковані в різних, переважно неприступних сьогодні газетах, журналах та збірниках, і тільки тепер, зібрані докупи, дають уявлення про ці ґенерації «українських патріотів», як і про інтенції автора. З його післяслова, датованого ще 1945 роком, наглядно видно, як важко доводиться українському вченому (чи тільки еміґраційному?) друкувати свої праці, написані часто в дуже важких умовах.

Що деяке історичне зацікавлення, тобто зацікавлення до власної історії, на еміґрації все таки існує, на це вказує хоч би факт появи другої публікації Оглоблина: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», виданої на люксусовому крейдяному папері, як 170-ий том «Записок» Наукового т-ва ім. Шевченка Організацією оборони чотирьох свобід України (Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960, 406 стор.). З другого боку, це видання треба розглядати як дещо спізнений причинок до 250-ої річниці бою під Полтавою, отже воно є свого роду політичною демонстрацією і тому тільки деякою мірою може служити доказом справжнього зацікавлення історичною проблематикою. Але, оставляючи ці питання на боці, треба привітати обставину, що уможливила появу роботи, над якою автор, за власними словами, працював кілька десятиліть.

В передмові до «Людей старої України» (в дальшому означатиму роботу як «Люди» або тільки літерою «Л», а працю про Мазепу — «Мазепа» або «М») Оглоблин відкликається до праць свого попередника на цьому полі, народницького історика Олександра Лазаревського (останні десятиліття XIX-го і перше десятиліття нашого стол.), і констатує, що Лазаревський, «який пристрастно не любив старого українського панства» за те, що воно «будувало свою фортуну на поті й крові селянина», і засудив його за це в своїх книгах, повівся з ним як суворий суддя, що є одночасно невибачливим прокурором. Завдання своєї праці автор бачить у реабілітації тих з-поміж «скривджених» народницькою історіографією «Людей старої України» (в протиставленні до «Людей старой Малороссии» Лазаревського), яким лежала на серці доля їх батьківщини, які «власну кров, власну працю, власну думку» віддавали для народу, українських патріотів своєї доби (передне слово, стор. 5-6).

Нині кожному відомий вислів, що «кожна ґенерація стоїть перед завданням писати історію наново». В обличчі надзвичайно швидкого поступу в усіх галузях (а головне технічних) людського знання, а також воєнних та революційних потрясень, які пережили навіть молодші серед нас, ледве чи хтось буде брати цей вислів під сумнів. Зате багато менше очевидним від потреби писати історію «наново» є засяг і обсяг цієї «новизни». Про це може свідчити, наприклад, такий факт, що якраз у розмові з людьми з високою фаховою освітою можна почути такі висловлювання, що «хтось» із наших істориків повинен врешті взятися закінчити доведену тільки до середини XVII

стол. «Історію України» Грушевського, додаючи, що навіть якщо вона «в деталях перестаріла», то можна видати окремий том з доповненнями та поправками.

Хто так думає, уявляє собі науку як «коробку фактів», до якої потрохи докидаються все нові (подібно до монет) і з якої ніколи нічого не вибуває. Це — поняття «духової скарбниці», нагромадженого трудами багатьох поколінь *капіталу*. Якщо б це позитивістичне розуміння науки було правильне, якщо б праця історика зводилася до збирання більше або менше важливих фактів і їх порядкування, пов'язування в кавзальні ланцюги причин і наслідків, тоді завдання кожної нової ґенерації було б порівняно просте: причепити нові знайдені факти-ланки до встановлених уже здебільша ланцюгів. І це завдання справді можна б убрати в рамки «додатків» до вже готових праць, як їх продовження чи доповнення. Однак так, видимо, не є.

Доказом може бути хоч би згадана праця Оглоблина. Оглоблин досліджує ту саму добу нашої історії, що і Лазаревський, переважно навіть тих самих людей; отже «продовжує», можна б сказати, досліди Лазаревського. З тією тільки суттєвою різницею, що питання Лазаревського, з яким він приступив до своїх дослідів, було: в який спосіб, чиїм коштом і чиєю кривдою розвинулися шляхетські володіння на Україні? Коли взяти під увагу, що відповідь для нього була готова уже перед тим (бо творила частину «дійсности», яку він мав перед очима завжди): дорогою визиску і поневолення селянства; а далі майже релігійне почитання «народу» (в розумінні здавен скривдженого селянства) з боку цього народницького історика, — то не може дивувати, що відповідь перетворилася в моральне і прилюдне засудження українського шляхетства як суспільного стану.

Інакше звучить питання, яке ставить Оглоблин (і нічого дивного, що дістає на своє питання зовсім іншу відповідь). Його майже зовсім не цікавить, *як* наживали маєтки (і чи наживали їх взагалі) герої його монографій (кажу «майже», бо до певної міри Оглоблин все таки не може опертися суґестії закидів свого попередника і згадує, що Н. Н. або Ф. Ф. людяно поводився або дбав про своїх кріпаків і т. д.), коротко, яке було «соціяльне сумління» його героїв. Його цікавить, чи лежало їм на серці *добро їх батьківщини* — України, чи бажали вони відновлення української державности і чим вони прислужилися для розвитку української державної ідеї і тим самим — для будучих поколінь.

З цього бачимо, яку вирішальну ролю для історичного досліду відограє *питання*: що́ хочемо знати? Коли питання історика є *неґативне*, то і відповідь, яку він одержить, буде неґативна. Лазаревський, для якого було ясно, що «старе українське панство» нажилося кров'ю і потом селянина, і який хотів знайти потім тих винуватців, затаврувати їх поіменно і показати їх «моральне обличч-

чя», шукав його між судовими актами. І те, що він там знайшов, могло, звичайно, тільки скріпити його переконання.

Питання Оглоблина є наскрізь позитивне. Для нього було ясним, що не всі українці того часу дбали тільки про свою приватну користь і наживу, що мусіли бути між ними і позитивні типи, люди, які думали про добро загалу. І, як інакше і не могло бути, поставивши позитивне питання, він мусів одержати позитивну відповідь. У згоді з своїм питанням він однак шукав відповіді не між судовими актами, а між документами політичними, літературними і приватними, де звичайно сублімуються суспільно-політичні змагання кожної ґенерації і доби.

З цього повинно бути ясним, що кожночасне писання історії «наново» є ревізією історії, що бере свій початок від ставлення їй нового питання (нових питань) і шукання на нього відповіді, отже і відповідних фактів, з непроглядного резервуару, кладовища фактів, яким є минуле. Зміна питання тягне за собою те, що безліч досі дуже «важливих» фактів тратить свою важливість і повертається назад до архівів, тоді як досі зовсім іррелевантні або невідомі, «неісторичні» факти з дня на день стають фактами першорядного, підставового значення — власне для відповіді на нове питання.

Чому постає і від чого залежить це «нове питання»? Питаючи так, торкаємося центру історичної проблематики, на жаль, все ще мало усвідомленого або зовсім не усвідомленого більшістю (навіть істориків). Про історичні зацікавлення рішає теперішність, кожночасне сьогодні. Проблема, яка мене тепер цікавить, яка є сьогодні моєю проблемою, є одночасно одинокою моєю (чи нашою) історичною проблемою. Історія, як те, що сталося, що було, як і вся минувшина, є мертва. Живою може вона стати тільки як жива думка; а живою думкою є тільки та історія, яка є відповіддю на життєве (чи життєві) питання живого індивіда, яким є питання нашого — кожного з нас — життя. Історія, яка це питання ігнорує або в нього не попадає, яка не є відповіддю на хвилюючу сьогодні проблему (чи хвилюючі сьогодні проблеми), проблеми не тільки кожної ґенерації, але кожного, навіть інтимно-особистого «сьогодні», — є для нас, для мене не історією, а довідником, більш або менш нудною лектурою, просто книжкою, в яку я можу — з патріотичного або іншого «обов'язку» — заглибитися, але яка, тому що її проблема (якщо вона взагалі має якусь проблему) не є моєю проблемою, «нічого мені не каже».

Якщо історик у своїх історичних працях ставить питання, відповіді на які є для нього (чи його однодумців, його ґенерації, його доби врешті) життєвими, то ясно, що кожний історичний твір є саме відповіддю на ці пекучі питання, а не на питання, «як воно було колись», як цього ще жадав Ранке, а за ним історіописання XIX-го і початку XX-го віку (принайменше теоретично) — бо знання «для се-

бе», «пізнання для себе», як постульована Кантом «Ding an sich», є штучною ідеалістичною конструкцією, яка не існує і не може існувати: бо «минуле» стає історією тільки як думка, що є запереченням хаосу і «вибором» того, що «важливе»; «важливе» для «мого», отже «сьогоднішнього» життя. А критерієм у цьому виборі є і може бути ієрархія вартостей (тобто того, що «важливе»), отже світогляд автора. Тому з кожної історичної книги довідуємося насамперед про її автора: про його світогляд, ідеологію і т. д., а також про його ґенерацію і добу. Тому кожний, тількищо написаний історичний твір стає в свою чергу історичним джерелом, що вимагає критики та інтерпретації.

Якщо минуле стає нам зрозумілим тільки як «історія», що є відповіддю на проблеми нашого «сьогодні», тоді всі ми маємо до діла тільки з «сьогоднішньою історією» (як це твердить Бенедетто Кроче). Історія, як і вся культура, є людським творивом, в якім, неначе в дзеркалі, відбивається той, що в нього дивиться. Хоч нам деколи здається, що ми перегукуємося з минулими поколіннями, проте на ділі ми спроможні почути тільки наш власний, луною від повної порожнечі, якою є кожна мертвота, відбитий голос.

Якщо історія є теперішністю, точніше, якщо теперішність породжує історію, переломлюючися крізь призму індивіда, тоді ясно, що існує не одна, а більше «теперішностей», що їх існує так багато, як багато існує індивідів, яким історія є проблемою. Історія (закінчую ці міркування) є проєктованою в минуле самосвідомістю і, як така, нерозлучно з нею пов'язана, є витвір її світогляду чи ідеології.

Ці, як може комунебудь здатися, надто теоретичні розважання мають завдання впровадити до критичної аналізи згаданих праць О. Оглоблина. Хочу тут уже підкреслити, що критика є при цьому не самоціллю, а епістемологічним засобом для схоплення й вияснення авторового образу історії, а також його передумов і компонентів, з яких цей образ складається. При цім аналітичний характер даної спроби криє в собі певну однобічність — однобічність всякої методи — і не претендує тому на повну оцінку Оглоблина як історика.

II

Вихований у західньоевропейських наукових традиціях, я помічаю при читанні праць нашого історика явище, яке можна назвати неуважливістю чи навіть байдужістю до точности слова і вислову. Ця «ноншалянтність» виразу є характеристичною не тільки для нашого автора, а для великої більшости не тільки українського і не тільки історіописання, для східньоевропейської, власне, всієї неєвропейської думки. Джерела цього явища лежать, правдоподібно, у відсутності чи порівняній слабості клясичної греко-римської та схоластичної традиції на цих теренах. Але оставмо припущення на боці і перейдім до наслідків.

Неуважливість до слова як поняття, до ваги його окресленого, чіткого змісту знецінює його, ладна зробити його штампом, беззмістовною фразою (а в найкращому випадку — поезією), а тим самим затирає чіткість думки, створює медіюм, в якому легко перестають діяти закони логіки. Мова стає засобом вияву часто неясних почувань, неокреслених уявлень, мрій і настроїв, переносить нас у царину мітології, містики чи поезії. Треба думати, що ця, генетично первісна, функція слова, немов меч Дамокла, висить над людством, загрожуючи перенести його назад у царину міту, з якої воно з таким трудом, зусиллям найкращих його представників піднеслося, — коли тільки послабне наша можливість і логічна контроля.

Що ця тенденція існує в працях Оглоблина, можна побачити з наступних прикладів.

Наш автор говорить про «феєричну політичну кар'єру» Гудовського; добу «буяння української національно-політичної думки» (1750-1760 рр.); «цікаве, мужнє й незламне життя славного патріота» (Г. Долинського); «ланку могутнього ідейного ланцюга»; «життя, присвячене надхненному служінню своїй батьківщині»; «яскравими, майже біблійними фарбами описане повстання»; «недосяжну височінь», на яку підніс І. Котляревський літературний жанр; «гарячі політичні думки», що виявилися «з могутньою силою в такій яскравій формі»; «гарячий інтерес до української національної літератури, який він (Лобисевич) з таким глибоким переконанням і блиском виявив», «нові лаври (що) увінчали чоло героя» (М. Миклашевського); «українські полки... (що) були тим пороховим льохом, що готовий був від найменшої іскри вибухнути»; «літературний ужиток української народньої мови, що його з такою невмирущою силою здійснив Котляревський»; «Атени Сіверщини» (= Новгородсіверська гімназія) як «джерело потужного розвитку освіти, науки та культури»; «блискучий період в історії Київських Атен» (=Київська Академія); «Переяславські Атени»; «велетнів української культури, як Мих. Максимович і Пантелеймон Куліш»; «щире українське серце, що билося під мундиром бойового російського офіцера»; «високий патріотичний дух цього навіки втраченого твору, втілений у блискучій історіософічній і мистецькій оболонці»; «велич його іменння», що «вічно залишиться на скрижалях історії»; «Яведу» (Капніста), що підноситься до верхів'їв трагедії», кидає «невблаганне „j' accuse" з шекспірівською силою» чи «трагічною, надлюдською силою»; «реваншистські зазіхання Польщі»; «ліквідацію Палія Мазепою» і т. д. («Л.», стор. 7, 14, 31, 47, 49, 50, 98, 99, 120, 137, 138, 144, 145, 151, 153, 197, 227, 262, 292, 302; «М», 171, 215, 241, 243, 262, 267).

Прикро знайомо звучать в ушах теж такі фрази, як: «Питання, яке хвилювало... широкі кола українського громадянства», «кращі представники українського громадянства (були)... в рішучій опозиції» і «одностайно вимагали»; «з огидою й обуренням дивилися»; «(шля-

хетство) одноголосно ухвалило»; «затаврував»; «бичує»; «гнівний осуд» режиму; «пролунала могутнім і гнівним протестом»; «важке ярмо лягло на її (батьківщини) страдницькі плечі» і т. д. («Л», 25, 26, 49, 57, 60, 77).

Деколи натомість маємо до діла з звичайною неуважливістю: «Гр. І. Кологривий був цікавою людиною... Йому довелося відограти цікаву ролю... Але найцікавішим є та метода, що її застосував Кологривий... Це взагалі була дуже цікава своєю концепцією промова» («Л», 115-117).

«Патріотична» фразеологія, ці «поетичні додатки» викликають застереження головне тому, що історія не є поезією. Історія є думкою, логосом, поезія — мітом. Як уже було сказано, генетично історія приходить по поезії. Отже «поетична історія» є упадком історії, без того, щоб — у переважаючім числі випадків — стати дійсною поезією. Історії йдеться про пізнання, яке має стати передумовою акції, а не про збудження почуттів, яке є ділом поезії (акція, що є продуктом почуттів, подібна до акції п'яниці чи божевільного, позбавляє людину, що її виконує, відповідальности за неї і власної гідности). Патріотична чи яканебудь інша поетична «історія» не є справжньою історією, бо не є думкою. Те, що переважаюча більшість творів, що називаються історіями, є на ділі поетичними «історіями», не може бути протиаргументом, так само, як не промовляє проти справжньої поезії факт, що більшість творів, називаних «поезією», поезією не є.

Крім цього, «патріотична» фразеологія (як і кожна «поезія», що апелює до почуттів читача) не тільки знижує науковий твір до рівня памфлету («Але чи вдалося Москві — білій чи червоній — подолати Мазепу як ідейного речника українства? — Ні, не вдалося. Ні знищити, ні здолати»; «М», стор. 7). Ідучи назустріч почуттям читача (щоб полегшити йому власне думання чи, власне, звільнити його від нього), вона змінює значення важливих понять і затемнює їх зміст. Наприклад, Оглоблин заявляє, що «термін автономізм уживаємо скрізь у розумінні самостійности» («Л», 11, прим. 4). Очевидно, що це «пояснення», як і кожне інше, є залежне від змісту, який надається «синонімічному» поняттю. Але в тім то і справа, що в Оглоблина теж зміст «пояснюючого» поняття зовсім неясний. Так, наприклад, на 244 сторінці «Мазепи» автор, згадавши про прилучення Мазепою Правобережжя до Гетьманщини, каже: «Але тільки володар незалежної (розбивка автора — Л. Б.) української держави міг володіти Правобережжям, а заразом і всією Україною», недвозначно натякаючи, що держава Мазепи незалежною не була. А на стор. 261 тієї самої праці читаємо: «В російських урядових колах обговорюються пляни (1706-1707 рр.) звести нанівець самостійність української держави» і т. д., що стверджує існування такої «самостійної держави», бо не можна знести того, чого немає. Автономії не треба і не

можна називати самостійністю чи незалежністю (абстрагуючися тут від етимології і первісного значення цього слова, бо воно в тягу історії звузилося), бо останні два поняття означають підметність у міжнародній політиці, чого «автономізм» не означає, а українські автономісти XVIII-го століття напевно не думали йти дальше Хмельницького переяславського періоду (на що вказує їх царський льоялізм) і мислили тільки про відновлення гетьманату. Якщо я в цьому не маю рації, аргументи мене легко переконають.

А втім в іншому місці автор говорить про (позитивне) «ставлення українських автономістів XVIII і початку XIX століття... до особи російського монарха як суверена української держави» («Л», 103), а далі (на тій самій сторінці) про наміри автономістів здобути визволення дорогою «консервативної революції» (застерігаючися проти цього поняття словами: «якщо можна так висловитися». Дійсно, не можна, не зважаючи на те, що Міхаель Фройнд написав 1932 р. книжку під цим заголовком, — бо поняття «консерватизм» виключає апозиціональне сполучення з поняттям «революція») і «збройного повстання, підтриманого міжнародними чинниками». Не перечу, що «державницька думка» автономістів справді могла поєднувати в собі ці крайності; але тоді завданням автора було ці протиріччя (для нас принайменше) пояснити або принаймні відмітити. Так само вражає — бо те, що йдеться про панівний у нас «узус», не може служити за виправдання — постійне вживання таких зворотів, як «навала московського імперіялізму» (в 1750-60 рр.; «Л» 14) і «залізна традиція московського імперіялізму» («М», 331), бо під «імперіялізмом» я розумію (за Шумпетером) результат таких трансформацій державного апарату і його верхівки, коли вони, щоб існувати, примушені постійно вести війни, а про це в російській імперії XVIII стол., мабуть, не можна говорити.

Двигуном поезії — отже і поетичної історії — є фантазія, що в творах цього жанру позначається великим числом припущень. Автор концептує тезу і, не зважаючи на те, що вона існує ще тільки ідеалітер, починає оперувати нею як фактом. Щоб уникнути непорозуміння: концептувати тези є не тільки добрим правом, але й обов'язком історика, якщо це служить йому як евристичний момент. Якщо теза його п р а в д и в а, вона пробуджує досі мертві факти до життя, а в іншім випадку, навіть якщо вона п р а в и л ь н а, нічого не вияснюється — або «вияснення» не є цілком переконливе, натомість автор у своїх міркуваннях примушений дуже часто вживати слів, які так рясно зустрічаємо в працях Оглоблина.

Заки наведу на це приклади, мушу пояснити різницю між поняттями «правильний» і «правдивий». Поняття «правильний — неправильний» і «правдивий — неправдивий» знаходяться в різних площинах. Перша пара стверджує в і д н о ш е н н я між судженням і його

об'єктом, друга встановлює «правду» або «неправду» понять чи суджень, які для мене екзистенціяльно важливі.

«Не чуже було, мабуть, Лобисевичеві чернігівське коло українських патріотів»; «можна думати, що під керівництвом такого талановитого майстра, як Квасов... творилася нова українська архітектурна школа»; «на нашу думку, Боженов близько стояв до тих пересправ...»; «можна думати, що Ф. Туманський... був пов'язаний з національно-культурною працею Новгородсіверського гуртка»; «можна думати, що В. Ханенко... належав до... Новгородсіверського гуртка»; «але не випадково, мабуть, останні роки його пройшли саме тут... і, мабуть, йому великою мірою завдячує Новгородсіверський патріотичний гурток особливу увагу до церковних проблем... Але, з другого боку, можна думати, що саме новгородсіверці прищепили В. Шишацькому яскраву національно-політичну свідомість. Сміємо думати також, що Новгородсіверський гурток посіяв у душі молодого ігумена...»; «можна думати, що Гудович був зв'язаний з Новгородсіверським гуртком»; «Гудович порадив, на нашу думку, Капністові вдатися до Герцберґа»; «Отож гадаємо, що... Долинський... належав до того кола патріотів»; «На превеликий жаль, твір Лобисевича і досі не знайдений. Але можна думати, що він був так само самостійний... як і „Енеїда" Котляревського... Можна думати, що в буколічній формі античного поета Лобисевич втілив гарячі політичні думки, мрії, прагнення... мабуть, без жадної помилки можна сказати, що ідея української національної літератури вистигала в Лобисевича поступово...» і т. д. («Л», 146, 173, 174, 280, 303, 10, 10, 30, 145).

Природно, що поезія, несена крилами фантазії, має нахил звільнитися від невигідних їй формалізмів дослідницької обережности, і тоді автор, забуваючи про останню, надає своїм припущенням асерторичної форми: «Калинський саме в Новгороді-Сіверському пройшов добру школу українського патріотизму»; «Вже сам факт закордонної місії Капніста промовляє за те, що на Україні провадилася відповідна політична підготова»; «Українські політичні діячі добре розуміли, що, тільки маючи власну військову силу... могли сподіватися допомоги з боку закордонних (держав)»; «Поза всяким сумнівом Коропчевський був визначним учасником Новгородсіверського гуртка»; «Саме в цей період викристалізовується в нього та ідея»; «Лобисевич пропаґує літературний ужиток української народньої мови»; «Договір 1692 р. безперечно свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою й рішучої боротьби з нею за свою незалежність»; «Немає сумніву, що нова турецько-російська війна, що почалася в 1710 р., була одним з наслідків Мазепиної політики», і т. д. («Л», 41, 79, 86, 124, 304, 197; «М», 183, 345).

В наведених цитатах ідеться не про те, чи автор у кожному випадку помиляється; вже хоч би тому ні, що більшість тверджень цілком іррелевантна для історії, як я її розумію, — хоч деякі з них, правда, дуже важливі. Ідеться про хиби методи історичного досліду, її неадекватність до завдання історії, що результують власне з інакшого розуміння цього завдання, іншого розуміння місця історії в нашому житті, а в останнім розрахунку — з іншого світогляду. Щоб цю точку з'ясувати краще, доцільно буде дещо докладніше зупинитися хоч на двох поняттях, що займають важливе місце в авторових працях: понятті «патріота» і «соціяльної боротьби».

Поняття «патріот» ввійшло в Західній Європі в моду у перших десятиліттях XVIII століття. Бути «патріотом» стало не тільки належати до доброго тону, а й однією з кардинальних громадянських чеснот. Про «доброго патріота» пишуться томи розправ; майже кожний поважніший письменник цього часу вважає за конечне забрати в цій справі голос. Ведуться завзяті диспути про те, наприклад, чи можуть бути патріотами підданці монархії або навіть сам король, а чи є ними тільки ті, що користуються свободами республіки. Запідозрити когось у недостачі патріотизму стало означати велику образу.

На фоні цього розвитку стає зрозумілим зацікавлення патріотизмом на Україні і в російській імперії. А ось що каже про українських «патріотів» другої половини XVIII століття Оглоблин:

«... українські патріоти (ідеться головно про т. зв. Новгородсіверський патріотичний гурток 1780-90 рр.) ... вважали права українського шляхетства вищими за права російського дворянства — і не помилялися в цьому... Вони високо ставили демократичне, козацьке походження маси лівобережного українського шляхетства і добре розуміли, що захист їх дворянських прав — це в тих обставинах найліпший шлях до ствердження прав української нації, до відродження української держави... Тут були джерела дальшого розвитку української державної ідеї в XIX столітті» («Л», 196-197).

З наведеного виходить, що українські шляхетські патріоти гордилися своїм демократичним, козацьким походженням, яке вважали причиною або принайменше доказом вищости своїх прав від прав російського дворянства. Тим часом одиноко правильно було б сказати, що вони гордилися козацьким походженням не тому, що воно «демократичне», а якраз навпаки — тому, що вважали козацький стан за «лицарський», отже за «шляхетський». Інакша ієрархія вартости була немислима в ту добу, коли все рівнялося на найвищу вартість (Бог, суверен, монарх).

Розгляньмо тепер тезу Оглоблина, що шляхетські патріоти боронили дворянські права шляхетства, маючи на оці виключно (або тільки в першу чергу) інтереси української держави. В одному місці автор пише: «Боротьба за дворянські права... викликала велике пожвавлення діяльности місцевих „патріотів", як називало їх вдячне того-

часне громадянство» («Л», 33). З цього виходило б, що «патріотами» називали тих, хто боровся за дворянські права. Цю версію підтверджує наведена автором цитата Д. П. Міллера, який перелічує ряд імен «добрых патриотов и ревностных защитников дворянских интересов», при чому сполучник «і» являє собою, видимо, знак рівности між двома поняттями. Це було б тільки природно, бо кожний провідний стан вважає себе «сіллю землі» і репрезентантом цілости. Наступна квотація з Міллера знову це стверджує: «На свои занятия дворянским вопросом они смотрели, как на подвиг, предпринятый во славу отечества» (там же). І, очевидно, хто робив такі подвиги, був патріотом.

Все таки Оглоблин (на тій самій сторінці) бере «патріотів» в оборону від «глибоко несправедливих» закидів Лазаревського. «Не власні інтереси, не вузько станові змагання своєї кляси керували ними», — твердить він, — «ці безперечні дворяни й великі дідичі» боролися не за свої інтереси, а за інтереси «сірої шляхетської маси».

Цим одначе Оглоблин не заперечує, що патріоти боролися за дворянські чи шляхетські інтереси, а тільки говорить, що вони боролися не за свої особисті. Отже ідентифікування патріотами шляхетських інтересів (а це значить — їх власних, хоч не тільки їх особистих, очевидно) з інтересами загальними, суспільними (коли хто хоче: державними чи навіть національними), а також боротьби за шляхетські права з патріотизмом, остається по суті незаперечним. Різниця між Оглоблином і Лазаревським лежить тут головно в тому, що наш автор твердить, що ці шляхетські інтереси були д і й с н о нашими державними інтересами (не тільки в уявленні шляхти) і що «патріоти», боронячи їх, керувалися виключно (чи в першу чергу) державницькими, національними (власне «патріотичними») мотивами.

...«Калинський, попри всю свою імовірну льояльність до російського уряду, — звучить інше твердження Оглоблина, — твердо стояв на ґрунті українського державництва, і під цим гаслом пройшла його діяльність — так само, як і інших українських патріотів того часу» («Л», 45). А в іншому місці: «Не слід випускати з ока, що з погляду кожного українського патріота... формальне встановлення кріпацтва на Україні, зроблене указом російського уряду... було втручанням чужої влади у внутрішні справи України, отже новим порушенням суверенних її прав» («Л», 63). Якщо взяти під увагу, що в уже раніше наведенім місці наш автор пише, що ці самі патріоти вважали «російського монарха» за «суверена української держави» («Л», 103), то виринає питання, як — і чи дійсно — могли патріоти не помітити, що існування д в о х суверенів себе виключає, а то тим більше, коли вся Европа не тільки гаряче дискутувала питання «королівського» чи «народнього» суверенітету, а й це питання поділило її на два ворожі табори? А коли виключити можливість, що шляхтичі, хай і найбільші «патріоти», могли стати на точку «суверенітету народу» (поняття «суверенітету держави», що не має властиво реального змісту,

народилося щойно в XIX стол.), бо це було б без прецеденту в історії (славнозвісна резиґнація станового представництва французької шляхти з її привілеїв, що сталася під впливом першого одушевлення революцією протягом однієї ночі, осталася тільки паперовою маніфестацією), тоді лишається припустити, що Оглоблин накидає патріотам концепцію, якої вони не могли мати.

Що ж до князя О. Безбородька і його «однодумців» та «помічників», які теж «щиро вважали себе за українських патріотів», то вони «шукали розв'язки української проблеми в рамках російської імперії і засобами цієї імперії», вірячи в те, «що їх діяльність цілковито відповідає інтересам України» («Л», 154-155). Очевидно, цю «розв'язку» вони не уявляли собі в рамках «самостійности» чи хоч би «автономії» України, яких вони були (як Оглоблин в іншому місці каже) противниками. Отже їх «розв'язка» означала «ліквідацію» українського питання, якщо говорити одверто. Але і ця констатація не дає підстави відмовити їм назви «патріоти»: будучи переконаними, що їх програма відповідає інтересам України (тобто шляхетського стану), вони діяли в найкращій вірі.

Але й «патріоти-державники» після французької революції звернулися «в бік громадської праці і культурно-національного піднесення України в рамках Російської імперії, що неминуче призводило до компромісу з російським урядом» («Л», 103). Питання тільки, чи не було навпаки: чи не «шукання компромісу з урядом» призвело їх до «звороту в бік громадської праці»? Бо інтересна думка автора, що саме французька революція кинула наших патріотів в обійми уряду (там же), говорить на користь останнього припущення.

Наприкінці дозволю собі ще представити старшу українську даму (вибачаючися при цьому, що роблю це наприкінці): «Софія А. Капніст була щира українська патріотка в кращому, старосвітському розумінні цього слова, вдягалася в українське національне убрання, розмовляла виключно українською мовою і не любила дружини свого сина Василя тільки за те, що та була „московка"» («Л», 53).

Коли приглянутися цій, Оглоблином накресленій ґалерії патріотів, насувається питання: що лучить цих, таких різних людей, з яких одні самі себе або їх сучасники вважали «патріотами», а других, як бачимо, називає такими сам автор? Автор назвав свій критерій: це ті, «які власну кров, власну працю, власну думку віддавали для народу» («Л», стор. 5-6). Але про «кров» у цім контексті майже не було мови. Бо хоч не один із них проливав свою кров при війську, проте, абстрагуючись від того, що далеко не кожний, хто проливає кров при війську, чинить це з патріотизму, відомо, що війни, які тоді велися (переважно з Кримом), не конче лежали в українському інтересі (навіть у тім разі, як його тоді розуміли). Важливішим є поняття «народ», під яким треба розуміти в першу чергу дворянство (бо годі уявити собі, щоб вони мали головно на оці своїх кріпаків), інтереси яко-

го патріоти ідентифікували (правильно чи не правильно, про це можуть існувати різні думки) з загальнонаціональними інтересами. Зрештою — і це видається найважливішим — цей критерій «патріотизму» є критерієм автора, отже анахронізмом у застосуванні до «патріотів» XVIII-го стол.

Поняття «патріот» постало на Заході в XVIII стол. як важливий складник ідеології горожанства («буржуазії»), яка, намагаючися створити «нове суспільство» (за Мілтоном, Локом та інш.), мусіла сконсолідувати його, тим більше, що попередні релігійні та політично-суспільні чвари сильно здезінтеґрували західні суспільства. Починаючи вже від XIX стол., під впливом нових соціяльних та ідеологічних пертурбацій (робітництво, демократія — в сенсі Руссо, соціялізм) поняття «патріот» почало девалюватися. Не звертаючи уваги на специфіку ідеолоґічного поняття, яке може заховати свою повну вартість тільки в контексті даної ідеології, Оглоблин робить постійну похибку надужиття, перемішування повного змісту поняття стосовної доби з здевалюйованою фразеологією нашої доби. Це не значить, що «патріотизм» у нашу добу не існує (в добу історизму все існує поруч: живемо в «музеї Мальро»). Але рація його існування захитана хоч би тим, що світогляд, складовою частиною якого він є, як і суспільна верства, якої він був ідеологією, зависли в повітрі (або перестали існувати).

В праці Оглоблина «Мазепа» є розділ: «Соціяльна боротьба» (стор. 112-125), в якому, як зрештою скрізь у книзі, говориться про «загострення соціяльної боротьби», «соціяльний гніт», «жорстокий», «важкий» і подібний «економічний визиск», «систему економічного визиску», «процес концентрації старшинських маєтків» тощо («М», 85, 94, 112, 124, 197-198, 201-202, 299).

Всі ці поняття були створені в XIX стол. як цеглини в ідеології, що мала зцементувати робітників у політичний рух і партії з ціллю захопити керму державних апаратів. Згідно з цією ідеологією, не тільки її доба, але і вся історія аж до свого закінчення є «історією боротьби кляс», після чого вона перетвориться в есхатологічне «безклясове суспільство». Рушійними силами цієї історії уявлялися «соціяльний визиск», «гніт» і «спротив», всякі закономірні «процеси» в роді «концентрації капіталу» і т. д.

Всі ці поняття треба зарахувати до сфери соціяльної містики. Поняття «соціяльна боротьба» (як і подібні), відірване від свого ідеологічного контексту, не має ніякого реального змісту, не є логічною категорією думання. «Боротьбою» можна назвати все на світі: починаючи від підставової реальности, якою є життя, і його окремих проявів та функцій («боротьба» за їжу, соціяльну позицію, мужчини за жінку і з жінкою, за місце на пляжі, «боротьба» «рас», народів культур і т. д.) і до явищ природи («боротьба вогню з водою»). Цього досить, щоб зрозуміти, що маємо до діла з певним фасоном, певною

манерою говорення (і бачення речей). Це не значить, що для Н. Н., коли він говорить про «соціяльну боротьбу», це не є суб'єктивним фактом, отже правдою. Однак для немарксиста, що не живе цією ідеологією, це поняття є загальником, фразою, під якою годі щось конкретне собі уявити.

III

Сьогоднішня доба одночасности всіх часів і культур, їх загальної комунікації є в ще більшій мірі, ніж її попередниця в цім сенсі, доба гелленізму, добою наскрізь еклектичною і синкретичною. Зрозуміло, що ця її риса позначається на світогляді сучасників. Але тому що кожний індивід є не тільки «сучасником», а переживає на власний риск свою власну версію життя, для зрозуміння образу історії нашого автора буде доцільним — після того, як у другій частині я зупинився над характером його «понять», що є цеглинами кожного світогляду — коротко з'ясувати загальні риси його світогляду, а також його концепції історії, яка звідси результує.

Світогляд Оглоблина є в засаді дуалістичний — з тим, що обидва його компоненти: «дух» і «матерія» не є рівнорядні: «матерія» уявляється підложжям, «підвалинами» («М», 126), на яких виріс, як «вічний», задекларований «дух» («Л», 298). Цей момент, як і інші, свідчить про поважний вплив, який мав на нього монізм. Як «духове життя», так і «матеріяльна культура» («М», 125), які є для Оглоблина об'єктивними категоріями, а не тільки формальним моментом клясифікації, підлягають законам історичного розвитку, що виявляються в існуванні історичних «процесів»: економічних, соціяльних, політичних («М», 85, 88 та інші), які детермінують події не тільки на окремих «історичних етапах» («Л», 234), але і встановляють «історичний шлях» («М», 236) великих індивідів.

Подаючи кілька прикладів на важливе поняття «історичної конечности», хочу зазначити. що не завжди можна з певністю встановити, чи вживає автор даного поняття саме в тому значенні, яке я йому логічно приписую; але це не може змінити загальних рис цієї інтерпретації.

«Ми не маємо певних відомостей про це. Але інакше не могло бути» («Л», 79). «Неминучість соціяльного зрушення неминуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду» («М», 186); «Перший удар нової потуги мусів упасти на Україну» («М», 251). «Хоч він (Мазепа) дістався на Лівобережжя мимо своєї волі, але це не було випадкове» («М», 16). «Того, що було, і того, що мусить бути» («М», 126). «На погляди мусить впливати . . . » («М», 29).

Але Оглоблин не любить теоретизувати, і через це лишається неясним (можливо, і для самого автора), в який спосіб історичні процеси на своїх розвоєвих етапах детермінують духові явища. Ця неясність може знайти свій вислів, наприклад, у такій формі: «Таке

було тодішнє новгородсіверське повітря, такий національно-культурний дух віяв там, що саме в цих умовах ... у висококультурному оточенні ... розгорнулися творчі здібності Халанського» («Л», 263-264). Хто хоче, той може вичитати з цього речення навіть тезу про спонтанність духових явищ (в аналогії до «дух віє, де хоче»). Але проти такої інтерпретації промовляють усі інші вислови.

Що «оточення» відограє велику, навіть рішальну ролю в житті індивіда і що тим самим вивчення його конечне для зрозуміння ролі даного індивіда в історичному процесі, свідчить, наприклад, закид Оглоблина на адресу попередніх дослідників, що вони «вже найменше цікавилися його (Андрія Полетики) оточенням ... його зв'язками ... без чого не можливо зрозуміти ... цього визначного ... діяча» («Л», 193). Але, додає автор в іншому місці, хоч «умови життя ... мусять впливати на погляди» індивіда, проте, крім них, мають свою вагу такі чинники, як «вік» людини, її «хвороби» («Л», 29).

Якщо йдеться про творення «духових і культурних вартостей», то передумовою до цього автор вважає: а) «широкі матеріяльні можливості», б) «відповідного формату людей», в) «волю думки, слова і чину» та «духовий клімат свободи» («М», 147).

Характеристично, що не знаходимо в автора ніякого натяку на антитетичний характер понять «свобода» й «закономірність» і на наслідки, які з цього випливають. Якщо скрізь у світі панує закономірність, якщо історія є вислідом «процесів», якщо ці процеси детермінують думки й чини індивіда, тоді в такому світі нема місця для «свободи» і «вартостей», бо все є наперед здетерміноване. Поняття «вартість» є нерозривно пов'язане з існуванням свободи: свободи думати й робити так або інакше, свободи особистого рішення, що є передумовою існування етики чи моралі. Бо коли чин індивіда є здетермінований «обставинами», «процесами» і подібним, тоді він за нього не відповідає, бо є м'ячиком понадіндивідуальних сил.

Теж ідеї, які займають важливе місце в історичному образі автора, успадковуються по предках («М», 5) і передаються з покоління в покоління, при чому індивіди є тільки «ланками» в їх «ланцюгах» («Л», 47, 110).

В цьому світовому історичному макрокосмі, функціонування якого здетерміноване закономірностями процесів і в якому дух може розвиватися тільки на відповідній матеріяльній базі, отже є теж нею здетермінований, а ідеї підлягають законам місця та часу і в своєму історичному розвитку послуговуються індивідами як ланками; в цьому великому механізмі роля людини, навіть великого індивіда, мусить бути зведена до безвідповідального коліщати в ланцюгах матеріяльних процесів, ідейних течій та людських поколінь; до актора, що на кивок анонімного режисера виходить на «сцену» і відходить з неї («На сцену виходили нові люди» — «Л», 241).

Остається це, покищо теоретично визначене місце перевірити на практиці і для цього дещо докладніше зупинитися на постаті гетьмана І. Мазепи, героя авторової монографії.

Могло б здаватися, що назвавши свою працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба», Оглоблин словом «та» відмежував особу героя від доби, протиставляючи цим «індивідуальне» «загальному». Але так не є. Слова «та» автор уживає в значенні сполучника «і». Як зазначає сам автор («М», 7), «загальне» — доба є тлом, у сенсі доповнення. Отже індивідуальне є доповненням чи аспектом загального, що недвозначно випливає із ствердження, що акцентування індивідуального в даному випадку — «єдина можливість» з огляду на те, що повне з'ясування загального — «повна історія мазепинської доби» — під нинішню пору річ невикональна.

Треба визнати, що таке тлумачення може збудити сумніви: тому що це уявлення не є автором повністю проведене в життя, консеквентно додержане. Наприклад, автор, характеризуючи Мазепу словами Маннінґа як «джентлмена доби ренесансу» (що, до речі, є анахронізмом, бо ідеал «джентлмена» в добу ренесансу ще не існував, а ідеалом ренесансу був «жантійом») пояснює, чому Мазепа мав «багато прихильників, але мало друзів» тим, що він «надто високо стояв над ними, над своїм оточенням, над своєю добою» («М», 19). Але, коли взяти під увагу, що в інших місцях говориться протилежне, наприклад, Мазепа і його політика представлені як «один з потужних виявів барокового духу» на Україні (стор. 142), то треба думати, що ці думки, які вкладаються в рамки цілости світогляду Оглоблина, є скоріше внутрішньою його опінією.

Отже не випадково про особистість гетьмана довідуємося з студії відносно небагато. «Реальний політик», «блискучий тактик», «послідовно мудрий і твердий», що «спритно використовував тертя і гризню серед опозиції», додержуючися принципу «divide et impera», Мазепа був при тім «натура поетична і... схильна до філософічної синтези», «кохався в слові», був «добрий промовець і ще кращий стиліст», «пристрасно кохався в мистецтві», «любив музику і спів», був «щасливою сполукою творця, активного учасника культурного процесу і його мецената» — і це властиво все («М», 287, 6, 167, 128). При цьому останнє речення недвозначно визначає можливості індивідуального «творця» — як учасника в колективнім історичнім процесі. Характерно теж, що автор, хоч пише: «Це був процес зросту визначної людини й формування великого державного діяча» («М», 19), нічого на ділі — як можна б на підставі цих слів сподіватися — про цей «зріст» і «формування» не говорить. Думаю, не тільки і не так з огляду на слабкість джерельного матеріялу, як тому, що біографічна форма, скерована на індивідуальне, синґулярне й неповторне, не вкладається гаразд у рамки авторового світогляду.

Мазепа, що, з одного боку, так «високо стоїть над своїм оточенням і добою», з другого, є тісно зв'язаний не тільки «обставинами» («М», 91) та «добою» («М», 141-142) з її економічними, суспільними, політичними та духовими процесами, а й своїм шляхетським станом, з його ідеологією («М», 216). Все таки, будучи експонентом всіх цих сил, він веде при тому свою власну, політичну лінію, здійснює свою «політичну програму» («М», 62), яка однак є, можливо, тільки силовою лінією всіх тих сил, що детермінують «історичний шлях» індивіда. Як би воно не було, внутрішнього умотивування цієї лінії, якщо не брати під увагу, що він — «український патріот» («М», 6 та інші), автор не дає. Ми бачимо, як герой, ведений таємничою рукою, вперто і впевнено прямує по своєму «історичному шляху» до катастрофи, що є Великою п'ятницею, за якою жде його уготована анонімною конечністю безсмертність.

*

Після цього сумаричного з'ясування підставових позицій Оглоблина лишається зупинитися на питанні, яке одночасно завершує і зумовлює все попереднє: його погляд на суть і завдання історіописання, на те, я к и м повинен бути історик.

Хоч Оглоблин застерігається в одному місці, що праці т. зв. козацьких літописців були не літописами, а справжніми історіями («М», 139, 140), але кінець-кінцем не робить з цього висновків і вживає термінів «літописець» і «історик» як синонімів («Л», 5). Про те, як уявляє собі автор справжнього історика, довідуємося з його полеміки проти О. Лазаревського, якому він закидає, що він (Лазаревський) «не був безпристрасним літописцем. Не sine ira et studio писав він про людей, які давно вже підлягали судові історії — ні, він судив їх... і судив їх так, наче б то суддя, що є водночас і грізним прокурором» («Л», 5). «Він підходив до тих пожовклих документів (судових актів — Л. Б.)... не як об'єктивний дослідник, що вміє відрізнити надзвичайне від звичайного, а як судовий протоколіст...» («Л», 6).

На противагу до нього наш автор уважає за своє завдання згадати «і про окремих осіб, і про цілі родини... які цього заслуговують», щоб «читач почув с л о в о п р а в д и» («Л», 6).

Історик, думає Оглоблин, не має судити людей і події, оставляючи це історії. Це закладає, що «історія є судом» чи «суддею». Ця теза, вперше зформульована Ф. Шіллером («Weltgeschichte ist das Weltgericht»), а розвинена Геґелем, означає не тільки те, що все, що сталося, мусіло статися, але вона схвалює його, бо воно сталося; означає власне те, що «безапеляційний присуд історії» завжди дає перемогу сильнішому, без огляду на його етичну вартість (взагалі «вартість»). Присуд історії виправдує (все одно чи в ім'я «поступу», чи іншої «історичної конечности») всі найжахливіші злочини, всі неспра-

ведливості, проти яких бунтується людське сумління і почуття гуманности; ставить під знак запиту якраз усю українську історію і проблему, що є головно моральним постулятом; засуджує на смерть цілі народи і культури.

Годі припустити, щоб Оглоблин, вся праця якого скерована якраз на протилежне, справді цю тезу схвалював. Що відрізнення «звичайного» від надзвичайного», тобто «важливого» від «неважливого», є суб'єктивним, є справою погляду, а не об'єктивною властивістю фактів, так само, як і підкреслення того, що «заслуговує», про це мова була вже попередньо. Остається сказати кілька слів про «правду».

В післяслові до «Людей» автор стверджує, що «внутрішній голос ... владно велів нам написати дану книгу. Це був голос історичної правди ... яка ніколи не вмирає». І далі: «Але прийде час, і правда, непереложна і непереможна історична правда залунає на весь світ. Бо правда вічна, і вічна тільки правда» («Л», 310-311).

Це інтимне «вірую» історика (що, до речі, так нагадує кирилометодіївців) треба прийняти до відома з належною повагою. Але належна повага не звільняє від його аналізи в контексті цього досліду, коли йдеться власне про встановлення залежности історичної методи та образу історії від внутрішніх переконань і авторового світогляду.

Оглоблин, мабуть, помиляється, якщо думає, що уникнення «однобічности» і дослідження «sine ira et studio» автоматично відкривають «історичну правду». Кожний індивід, залежно від своїх інтелектуальних спроможностей, сприйняття і підготовлення, своїх інтересів і т. д., в силі збагнути тільки певну, невелику її частину (якщо будемо виходити з того, що така «велика правда» — з великої літери — взагалі існує, що є метафізичним, опертим на вірі, заложенням). Тому говоримо, спираючись на емпіричні дані, про правду індивідуальну, часткову, що є тепер і тут. Правда, про яку, видимо, йдеться авторові, правда трансцендентна, ідеальна є справді «непереложна і непереможна». Що вона кінець-кінцем переможе і на цьому світі, є, якщо взяти під увагу грішну душу людини, щонайменше сумнівним, і це може статися, згідно з християнською вірою, тільки завдяки надзвичайній Божій ласці, дорогою чуда — на Страшнім Суді. «Історичний процес» та «розвиток», який постулює Оглоблин, в кінцевім стані якого правда мала б перемогти, закладає, що історія, людська, тобто «грішна» історія скінчиться, а натомість прийде утопія з людьми-янголами. Що ця теза мало правдоподібна, не треба говорити; так само, зрештою, неправдоподібним, бо не підпертим ніяким досвідом, було б припущення, що люди стають морально чимраз кращими і скоро перетворяться на янголів.

Однак, абстрагуючись від цього, є підстави сумніватися, чи справді Оглоблин вважає обов'язком історика говорити правду з а в ж д и. «Ясна річ, — читаємо на стор. 222 «Людей», — що Симоновський негативно оцінював певні моменти гетьманування Розумовського, але

властивий йому громадянський такт і **почуття історика не дозволили йому**, сказати б, на гробовищі старого гетьманства **висловити свою критичну думку»**.

Важко сумніватися в тому, що наш автор схвалює це поступування. Але, якщо так, то, беручи логічно, автор ставить «громадянський такт» вище за повсякчасну «правду» — навіть і для «історика», який має керуватися в цьому «почуттям». Це, зрештою, цілком логічно випливає з зайнятого автором штандпункту ще й тому, що «перемога правди», згідно з його світоглядом, є ґарантована автоматично. Вірити, що «правда» за всяких обставин в остаточнім розрахунку переможе, значить спуститися не так на Боже Провидіння (бо тоді перемога правди є, мабуть, потойбічна), як на зсекуляризовану іманентну (а власне трансцендентну) закономірність, тобто утопію; значить скласти з себе відповідальність за все. Тоді можна спокійно дозволити собі на люксус в тім чи іншім випадку, зокрема задля «громадянського такту», промовчати «правду», тобто примкнути на неї око, — «знаючи», що її остаточна перемога неминуча.

Тут криється суттєва різниця між проф. О. Оглоблином і автором цих рядків. На думку останнього, історик може бути слугою тільки одного пана: правди, і якраз в міру того, як він їй служить, служить він і своїм сучасникам та наступним поколінням. Правда, яка так виходить «наверх», є суб'єктивна, як суб'єктивною є думка, що теж не існує «для себе», бо все існує разом із суб'єктом — думаючою людиною. Але якраз те, що осягається вона не легко, а великим зусиллям; те, що вона не є вічна і що кожна ґенерація, кожен індивід, щоб жити, мусить здобувати її наново (жити «в повітрі» на довшу мету не можна, бо життя мусить бути на чімсь побудоване); нарешті, те, що ця суб'єктивна правда не тільки уможливлює наше життя, але в якійсь формі — чи то через неґацію, чи то стимул — і життя будучих ґенерацій; — вже тільки ці моменти виправдують поставу і завдання історика у світі, прикметою якого є змінливість.

БОГДАН КРАВЦІВ:

КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНИ МАЗЕПИНСЬКОЇ І ПОМАЗЕПИНСЬКОЇ ДОБИ

У моїх, надрукованих досі статтях з історії картографії України, зокрема в статті п. н. «„Опис України" Ґійома ле Вассера де Бопляна і його військові мапи України», надрукованій англійською мовою у виданні «A Description of Ukraine . . . by . . . de Beauplan», Нью-Йорк, 1959, стор. IX-XIII, і в гаслі про «Карти України до пол. XVIII в.», вміщенім в «Енциклопедії українознавства», III, стор. 977-982, я згадував уже, що в основу картографічних праць про Україну з другої половини XVII і майже всього XVIII сторіччя лягли карти литовського-українського картографа Томаша Маковського (1575-1620?) і французького географа, картографа і військового інженера-архітекта Ґійома ле Вассера де Бопляна.

Карти Маковського і Бопляна, особливо спеціяльна і генеральна карти України останнього, стали не тільки зразком для копіювання і джерелом картографічного образу України для західньоевропейських картографів кінця XVII і XVIII сторіч. Згадані карти Бопляна, як і його карта Дніпра на трьох аркушах, були найточнішими військовими мапами того часу, і ними користувалися під час своїх воєнних операцій видатні військові полководці того часу. Польський дослідник Чеслав Хованец стверджує, що спеціяльну карту України Бопляна (на 8 аркушах) високо цінили і часто нею послуговувалися польський король Ян III Собєський і шведський король Карл XII, що його союзником у боротьбі з Петром I був гетьман Іван Мазепа [1]). До цього ствердження треба додати, що картографією України цікавилися вже й попередники Карла XII на шведському троні. Разом з Бопляном на службі польських королів на Україні був шведський інженер Фредерік Ґеткант. Цей Ґеткант, перебуваючи 1638 року у збудованій Бопляном фортеці Кодаку, скопіював Боплянову генеральну карту України, і ця копія під назвою «Tectula Geographica Ukrainska» збереглася з іншими рукописними картами Ґетканта у Королівському військовому архіві в Стокгольмі [2]). Зберігся в університетській бібліотеці в Упсалі також один примірник спеціяльної карти України Бопляна, який підписався на ній, як військовий архітект і капітан короля Польщі та Швеції. Треба тут теж згадати про невияснену ще досі долю Боплянових матеріялів, а також копій і плит друкованої в 60-их роках XVII сторіччя в Гондіюса у Данцінґу спе-

ціяльної мапи України. Польський король Казимир, стурбований надто довгим друкуванням цієї карти, відібрав усі ці матеріяли і плити від Гондіюсової вдови і передав їх для закінчення друку карти данціґським видавцям Ґеорґові Форстерові та Йоахімові Пасторіюсові. Але і в них не вдалося закінчити друкування цієї карти, бо 1655 р. почалася війна між Польщею і Швецією, і під час евакуації Данціґу та інвазії шведських військ усі матеріяли Бопляна разом з плитами його спеціяльної карти України пропали без сліду. Не виключене, що вони попали в руки шведам і були навіть використані ними під час тодішніх воєнних дій або й збережені для використання під час Північної війни.

Користувався Бопляновими картами України і Дніпра для мілітарних цілей, особливо під час боїв з арміями Карла XII і гетьмана Мазепи на Україні, також і противник Карла XII, московський цар Петро І. Прийшовши до влади і проголосивши себе московським самодержцем, Петро послав у 1696 році гетьманові Мазепі в Батурин доручення описати ріку Дніпро з усіма її островами, допливами і населеними пунктами вздовж неї. Згідно з цим дорученням, полтавський полковник наказав групі тодішніх геодезистів виготовити карту Дніпра від Переволочної до Чорного моря разом з докладним описом довкілля. 20 січня 1697 року всі ці матеріяли були готові і відіслані до Москви. (Наказ полтавського полковника і текст опису був опублікований у «Записках» одеського «Общества истории и древностей», III, 1853, стор. 571-580; цитуємо за Баґровим «Перші карти Дніпрових порогів», «Imago Mundi», X, 1953, стор. 96). В цьому описі були подані назви всіх дванадцяти порогів. Не зважаючи на наявність усіх цих матеріялів і навіть карт, у Москві не започатковано праці над виготовленням заплянованої Петром І карти Дніпра. На думку Баґрова, це сталося тому, що Петро І, перебуваючи наприкінці 1690-их років у Західній Европі, зокрема 1699 року в Амстердамі, ознайомився там з Бопляновими картами України та Дніпра і, визнавши їх докладність і перфектність, яких не спроможні були б осягнути московські картографи того часу, вирішив зрезиґнувати з пляну виготування місцевої карти Дніпра. Заплянований Петром І і виконаний адміралом Корнелієм Круйсом або Крейцем (1657-1727) атлас ріки Дону з картами Чорного та Озівського морів був таки завершений і виданий 1703 року в Амстердамі у видавництві голляндського картографа Донкерта.

Так само повівся Петро І і в справі генеральної карти України. Давши доручення картографувати та описати Дніпро, Петро І одночасно доручив Юрієві Менґденові, пізнішому генерал-майорові, і Якову Брюсові, пізнішому фельдмаршалові, зібрати матеріяли про територію між Доном і Дніпром. Вислідом праці Менґдена і Брюса була карта України, зроблена після облоги Озова в 1696 році і передана для надрукування амстердамському видавцеві Я. Тессінґові в 1699

році, під час перебування ген. Брюса з Петром I в Амстердамі. Карта була опублікована у двох виданнях, латинському і російському, і останнє було першою друкованою за кордоном по-російськи картою України XVII віку. Була ця карта видана без заголовку, з присвятою Петрові I, і охоплювала вона Кубань, Донщину, Білгородщину, Чернігівщину, Київщину, Брацлавщину і Малу Татарію з Кримом. Цінність її в тому, що вона вперше дала докладний картографічний образ східніх земель України, особливо Донщини, Білгородщини та Харківщини (Харків згаданий на цій карті вперше, як більше місто). Білгородський палятинат і Територія Донських козаків визначені на цій карті, як Частина Великої Руси (Pars Russiae Magnae), Київщина, як Частина Руси Малої (Pars Russiae Minoris), Волинь — як Частина Польщі (Pars Poloniae). Західні частини української території подані на цій карті дуже схематично. Копія цієї карти, з деякими доповненнями в західній частині, була опублікована Йоганом Гоманом у Нюрнберзі в 30-их роках XVIII сторіччя. Рукописна її копія під назвою «Географическая карта Малой и Великой России» з 1727-1735 р. зберігається під ч. 311 у рукописному відділі Академії наук СССР [3]). Схематичність цієї карти і недостатність її даних, якщо йдеться про Правобережну Україну та інші західні українські землі, мабуть, спонукала Петра I подбати про докладнішу карту цих областей, і він доручив перекласти і видати в Москві карту Польщі Карла Аллярда, зроблену на підставі Боплянової карти Польщі та його ж генеральної карти України і опубліковану в Амстердамі в перші роки XVIII сторіччя. Карта Аллярда була виґравірувана і надрукована в Москві голляндцем Петром Пікаром, який перебував там у 1702-1732-их роках, працюючи, як друкар і ґравер, і залишив між своїми працями теж плян Полтавського бою. Єдиний примірник цієї карти зберігався, за даними Б. Кордта [4]), в головнім архіві міністерства закордонних справ у Москві. На цій карті, що подає дуже докладний картографічний образ Київщини і Поділля, а також Волині і «Червоної Руси», Правобережна і Лівобережна Україна визначена і як «Червенная Роуссіа», і як «Оукраїна». Всі неукраїнські території на півночі і сході визначені, як «Часть Московскаго Государства». Таким чином зафіксований Бопляном картографічний образ України першої половини XVII сторіччя був панівним не тільки на Заході, але і в Московії за перших десятиріч XVIII сторіччя.

Боплянів картографічний образ України був покладений, як уже було згадано, в основу всіх пізніших карт України і Польщі. Всі ці карти західніх картографів і видавців, публіковані в останні десятиріччя XVII сторіччя і майже до кінця XVIII сторіччя, можна поділити на три основні типи:

Перший тип. Точні або трохи змінені копії генеральної карти Бопляна, перевидаваної з 1666 р. під назвою «Typus Generalis Ukrainae» Йоганом Янсонієм в Амстердамі, Мозесом Пітом у Лондоні 1680 р.,

Абрагамом Вольфґанґом, а також Ґерардом Вальком і Петром Шенком в Амстердамі в 1690-1720 рр. До безпосередніх копій Боплянової генеральної карти України треба зарахувати і такі відомі карти України, як карту Н. Сансона та синів п. н. «Русь Чорна або Польська, яка охоплює провінції Чорної Руси, Волині і Поділля, поділені на їх палятинати, загальновідомі під назвою Україна або край козаків» з 1674 р., карту «Україна, великий край Червоної Руси. З частиною Польщі, Московії, Болгарії, Валахії, Поділля і Волині», що її вмістив П'єр ван дер Аа в XXI томі свого рідкісного видання «La Galerie Aggreable du Monde» в Лейдені 1729 року, опубліковану двома виданнями (коло 1710 і коло 1735 р.) карту Йогана Баптиста Гоманна «Україна, що є країною козаків» (Ucrania que est Terra Cosaccorum), карту Матея Сойтера п. н. «Найбагатша земля Україна» (Amplissima Ucrainae Regio), що її перевидав у 1740-их рр. його зять, Конрад Тобіяс Льоттер в Авґсбурзі, тільки змінивши своїм прізвище тестя Сойтера, карту України Крістофа Вайґеля та інші. Із згаданих карт цікава з деякого погляду карта України Гоманна. В першім її виданні (прибл. 1710 р.), уже з датою 1709 р. біля Полтави Московщина з містом Москвою визначена як «Russia Moscovitica», Московська Русь і частина Київщини нижче Полтави — як «Kiovia Moscovitica» (Московська Київщина), а північносхідня область за Доном — як частина Московської Тартарії («Tartariae Moscoviticae Pars»). У другому виданні означення «московський» вже змінено всюди на «російський»: Kiovia Russica, Tartariae Russicae Pars, Russia Russica; останнє звучить абсурдно: «Російська Росія».

Другий тип тогочасних карт, що стосуються України і були загальнопоширеними на Заході в мазепинську і помазепинську добу, — це карти Польщі, базовані в загальному на карті Польщі Боплана, виданій Данкером Данкертсом в Амстердамі 1651 року і тепер дуже рідкісній: Кордтові були відомі тільки два примірники цієї Боплянової карти Польщі, обидва в Королівській бібліотеці в Дрездені. Куплений мною в Нью-Йорку в 1959 р. примірник цієї карти мав би бути третім, якщо ще збереглися дрезденські екземпляри. Карти цієї не було ні на виставці польської картографії, влаштованій Польською бібліотекою в Парижі 1931 р., ні на виставці картографічних колекцій варшавської Національної бібліотеки в серпні 1935 р. На основі цієї Боплянової карти Польщі французький картограф Ніколяс Сансон (батько) опрацював свою, перевидану потім декілька разів карту «Estats de la Couronne de Pologne», тобто держави польської корони, якій підлягали не тільки Польське Королівство, Пруссія, Куявія і Мазовія, але й Чорна Русь (воєводства Холмське, Белзьке і Львівське), Литовське Князівство, Волинь, Поділля й Україна. Цією картою Сансон започаткував довгу чергу карт Польщі, між видавцями яких були: Желльо (1640-1712), Ніколяс Вішер (1649-1709), який поширив засяг визначення України, подавши в заголовку карти після

Польського Королівства, Чорної Руси і Князівства Литви «Україну, до якої входять Волинь і Поділля з своїми воєводствами та землями» («Ukrania, & c., in qua Volhynia, et Podolia cum suis Palatinatibus et Confiniis»), Фредерік де Віт (1616-1698), який назвав свою карту «описом Королівства Польщі і Князівства Литви, Волині, Поділля, України, Пруссії, Лівонії і Курляндії», Райнер і Йосуа Оттенс (перша половина XVIII стол.), Петро Шенк (1645-1715), який видав 1705 року прекрасно оформлену карту Польщі, присвячену королеві Фредерікові Авґустові (без заголовку, але з визначенням українських земель, почавши від Сяну аж до Московщини, як Russia Rubra — Червона Русь), і Ґійом Деліль (1675-1726), карта Польщі якого, видана 1703 року, була друкована багато разів різними видавцями протягом XVIII сторіччя з зазначенням, що вона базована на даних Старовольського, Бопляна, Гартноха і на обсерваціях Гевеліюса та інших. Карти цього типу були видавані вже навіть після розподілу Польщі, як, наприклад, опублікована в Амстердамі видавцем І. Б. Ельве карта Польщі, яка є точною копією карти Г. Желльо, виданої в Парижі 1696 р.

Третім типом карт, поширених у Західній Європі від початку XVIII сторіччя, є довга низка карт, що їм початок дала опрацьована все ще за картами Бопляна, але з використанням деяких, дуже можливо, одержаних з московських джерел даних, карта Московії Ґійома Деліля, опублікована вперше 1706 року в Парижі і присвячена Андрієві Матвєєву, що в той час був московським послом у Парижі. Ця карта була надрукована на двох аркушах, і долішній її аркуш (без заголовку) охоплює частину Правобережжя, Лівобережну Україну з Донщиною і частиною Кубані. В пізніших перевиданнях обидва аркуші стали вже сепаратними картами і долішню карту визначувано окремим заголовком, як південну частину Московської імперії. На всіх цих картах Україна названа за введеним ще Сансонами означенням, як «Україна — край козаків» («Ukraine Pays de Cosaques»). На більшості цих карт подано ще напис: Московська Росія (Russia Moscovitica). Перевидавано цю карту багато разів — у моїй збірці є видання Шатлена, Бюаша, Ковенса і Мортера, Сойтера і навіть опублікована вже під назвою «Генеральна карта Російської Імперії» у видавництві Крепі (Crepy) 1788 року карта географа Мойтея. Із них цікава карта амстердамського видавця французького 7-томового «Історичного атласу» Анрі Абраама Шатлена (два видання — 1705-1720 і 1732-1739), на якій Батурин названий «столицею козаків», а біля Полтави зазначено, що це місто «славне через поразку шведського короля Карла XII».

В цьому «Історичному атласі» Шатлена, крім згаданої карти України, є ще декілька карт Польщі і Московії, між ними скопійована в основному з карти Деліля карта Польщі з гербами різних міст та земель, в тому числі з гербами Львова, Перемишля, Поділля, Київ-

щини, Белзчини, Холма, Волині, Берестя, а також карта з історичними даними до історії шведських королів Ґустава Адольфа, Христини, Карла Ґустава і Карла. На цій карті вміщено малу мапу Литви, України й Польщі з зазначенням траси походу Карла XII на Україну і його відходу з неї після поразки під Полтавою.

Полтавський бій 1709 року, як одна з найвидатніших подій XVIII сторіччя, знайшов своє відображення на цілому ряді плянів, що з них найбільше відомим є плян французького картографа й видавця Ніколеса де Фера (1646-1720) п. н. «La Journée de Poltawa en Ukraine le 8-e Juillet 1709». На цьому пляні, крім схематичного обрису Полтавської твердині, позначені позиції армій Карла XII і Петра I, а на окремій вставці подано плян укріплень Переволочної, звідки Карло XII переправився після поразки під Полтавою на правий берег Дніпра. Крім пляну Полтави де Фера, ще відомі майже ідентичний з попереднім плян Полтавського бою Піетера Гуссона з 1720-их років, пляни Аллярта, Ф. Леопольда та інших. В 1959 р. Л. А. Гольденберґ надрукував в «Українському історичному журналі» (ч. 3, стор. 118-122) статтю про неопублікований рукописний «Плян знаменитої Полтавської битви», знайдений останнім часом серед карт і плянів Військового архіву в Москві і складений невідомим автором. У збірнику «Полтава», виданім інститутами історії академій наук СРСР і УРСР у Москві 1959 р., згаданий радянський дослідник Л. А. Гольденберґ надрукував ґрунтовну статтю «Картографические источники XVII в. о военных действиях в 1708-1709 гг.» (на стор. 363-388) з 8 репродукціями карт і плянів до військових операцій того часу, між ними теж і плян, складений інженером-архітектом географічного департаменту академії наук, Христофором Яковом Шварцом приблизно в 30-их роках XVIII сторіччя.

В усій цій картографічній продукції другої половини XVII і першої половини XVIII сторіччя оригінальних праць, базованих на безпосередніх помірах і дослідах, майже не було. Склалося на це багато причин, в тому числі низький стан картографічних знань у колишній Московії, перейменованій потім на Росію, а особливо те, що всяку описово-картографічну роботу трактовано там, як державну таємницю, і всі пляни та карти були переховувані і бережені під багатьма замками, щоб, мовляв, не попали, буває, в непокликані руки. Копіювання їх було заборонене під найсуворішими карами, і цим треба пояснити факт, що такі картографічні праці, як от «Велика карта (Большой Чертеж) Росії» початку XVII сторіччя, не збереглися до нашого часу і майже не мали впливу на праці західньоєвропейських географів. Пощастило тільки карті України, рукопис якої під назвою «Чертежъ украинскимъ и черкасскимъ городамъ отъ Москвы до Крыма» зберігся в шведському державному архіві в Стокгольмі і був знайдений та опублікований Левом Баґровим у V томі річника «Imaґo Мунді» (стор. 81-82). Цей рукопис був завезений

до Стокгольму, на думку радянського дослідника історії картографії А. І. Андреєва [5]), членом шведського посольства в Москві Еріком Пальмквістом 1673 р. разом з картою Сибіру і, мабуть, іншими картографічними матеріялами. Цей факт може бути теж дальшим свідченням про зацікавлення Швеції картографією України ще надовго перед Північною війною і на цілих 30 літ перед походом Карла XII в Україну.

Відсутність друкованих оригінальних картографічних праць того часу, зроблених на Україні чи в Росії, ще не свідчить про те, що їх не було взагалі. Секретність, якою оточувано в Московії географічні і топографічнні карти та пляни, не перешкоджала, як це показує справа з вивезеною до Стокгольму картою України, їх попаданню в руки чужоземців, які, користаючи з своєї дипломатичної чи наукової служби в Москві, вміли роздобути і вивезти до своїх столиць усе, що їм було цікаве чи потрібне. Найбільших успіхів у цьому добуванні українських і російських карт та плянів добився французький картограф і географ, член паризької академії наук, Жозеф Ніколя Деліль (1688-1768), рідний брат згаданого вище автора карт Польщі і Московії Ґійома Деліля. Викликаний до Москви в 1726 році для участи в астрономічних, потім також у географічних працях академії наук у Петербурзі і очоливши згодом навіть географічний департамент, Деліль почав робити для себе копії всіх карт і плянів, що попадали в його руки і які були йому дуже часто передавані навіть на доручення царського уряду. Всі ці копії або й оригінали Жозеф Деліль почав посилати до Франції, приватним або дипломатичним шляхом, не зважаючи навіть на ставлені йому конкретні закиди під цим поглядом. Цю процедуру продовжував він аж до свого від'їзду до Парижу в 1747 році. Як подає Б. Кордт, Деліль, виїжджаючи в 1725 р. до Петербурґу, одержав від французького уряду «інструкцію надсилати до Парижу відомості про свої наукові праці в Росії міністрові фльоти Морепа та бібліотекареві короля Біньйонові».

Відомий дослідник української картографії Беніямін Кордт, дійсний член Археографічної комісії ВУАН, подає у своїй, мабуть, знищеній і забутій у радянській науці праці «Матеріяли до історії картографії України» (ч. І., Київ, 1931, стор. 21-22) такі незвичайно цікаві і важливі для українських дослідників історії картографії дані:

«Географічні колекції Делілеві, що переховуються в депо мап і плянів фльоти у Парижі, поділяються на дві частини: рукописи й мапи. Рукописи поділено на томи... Ці томи містять у собі: т. XVI, 2, XVI, 6 — листування Делілеве; т. XVIII — історію й географію Росії, мандрівки по Росії та Сибіру; т. XXI — записки геодезистів, мапи Росії та адміністративний поділ Росії; т. XXII — записки про історію та географію Росії; т. XXIV — Україна, Крим, Чорне море; т. XV — bis — географія Росії; т. XXVII — рукописні записки про Росію.

«У географічній секції Національної бібліотеки в Парижі зберігається 150 рукописних мап із Делілевої колекції; між ними стосуються до України такі: 1) кордон Польщі та Росії, 2) місцевість між Дніпром і Дністром, починаючи від Ірпеня до гирла Тясмину та від Вінниці до гирла Синюхи, 3) течія р. Десни, 1724 р., 4) течія Дніпра від Києва до Орелі, склав Куллонґ, 5) Мала Росія, себто берег Дніпра від верхів'я до Кизикирмена, 6) кордон Польщі й Криму, від Канева до Власівки і від гирла Орелі до Айдари, 7) мапа ріки Дону й Дінця, 8) пороги Дніпрові вище Кам'яного затону, 9-13) п'ять мап, склав геодезист Яків Єсенев, 1725 р.: а) Сумський полк; б) Охтирський полк; в) Харківський полк; г) Ізюмський полк; ґ) Острогозький полк; 14) частина України — район від Почепа до Погари й Стародуба, 15) частина України — район між Сулою і Пслом, 16) частина України — район між Сулою від Лохвиці та Ворсклом від Охтирки, 17) частина України — течія р. Псла від Сули до Гадячого та околиця Ромна на Сулі, 18) частина України — район Псла, Гадячого і околиця Ромна, 19) частина України — район між Сулою і Ворсклом, від Ромна до Лубень і від Охтирки до Полтави, 20) частина України — район між Пслом і Ворсклом, від Охтирки до берега Дніпра, 21) частина України — район між Десною від Новгорода-Сіверського і Сеймом, 22) мапа району Північного Дінця до Бахмуту; склали геодезисти Іван Шишков і Петро Лупандін, прибл. 1738 р., 23) околиця Озова, 24) Озівське море, мапа Петра Берґмана, 1702 р., 26) східня частина Озівського моря, П. Берґмана, 1702 р., 27) північний берег Озівського моря, інженера Roug-Ell, 1699 р., 28) Чорне та Озівське море.

«У Депо фльоти в Парижі переховуються такі мапи України, придбані від Деліля: 1) мапа Київської губернії, 2) мапа Озівської губернії, 3) мапа України й Криму графа Мюніха, 4) частина України, 5) генеральна мапа України, від Дону до Дністра, 6) околиця Немирова, склав секретар графа Остейна, що був за члена конґресу в Немирові, 1737 р., 7) перша мапа Криму, складена в академії (петербурзькій академії наук — Б. Кр.), 8) Очаків і околиці, 1737 р., 9-12) чотири мапи Дніпра, 13-16) чотири мапи Дону».

Весь цей велетенський і незвичайно цінний матеріял, збережений завдяки Делілеві в паризьких архівах і бібліотеках, лежить ще майже цілком недосліджений і невикористаний. Оглянув його і зареєстрував український матеріял у ньому проф. Беніямін Кордт, а почав вивчати переховувані там карти російський дослідник, полк. Лев Багров, який, м. ін., опублікував у IX кн. «Imago Mundi» (1952 р.) репродукцію рукописної карти України приблизно з 1685 року. Вона, так само, як оригінальні карти Бопляна, орієнтована півднем угору і є здебільша гідрографічною мапою українських рік і Чорного моря. На ній, між іншим, позначені, як і в Бопляна, Дніпрові пороги. В цьому великому матеріялі є, поза всяким сумнівом, теж велика кількість карт та планів, зроблених на Україні українськими людьми,

геодезистами і картографами, які за гетьмана Мазепи одержали були доручення описувати і картографувати не тільки Дніпро, але й території окремих полків, і то не тільки для пересилки цих матеріялів до Москви, але і для використання і зберігання їх у гетьманському архіві в Батурині, де вони пропали після знищення гетьманської столиці московським військом.

Оригінальних, базованих на місцевих матеріялах та працях і опублікованих потім карт, було небагато. З-поміж них треба згадати прекрасно виконану карту Чорного моря, складену амстердамським посадником Ніколясом Вітсеном (1641-1717), який подорожував по Росії і склав теж одну з перших карт Сибіру. Вітсенова карта Чорного моря з турецькими і татарськими назвами складена головним чином за турецькими картами того часу, як це показує рукописна карта цього моря, яка зберігається в бібліотеці АН СССР під ч. 590. З того ж приблизно часу походить і карта Чорного моря відомих голляндських картографів Ґерарда і Йогана Койленів, присвячена Петрові І, досить схематична і, якщо йдеться про обрис Чорного моря, цілком неправильна. В той же час, 1703 року був виданий в Амстердамі згаданий вище атлас ріки Дону і Чорного моря адмірала Круйса; на картах цього атласу базуються теж видані пізніше на Заході карти Чорного та Озівського морів у виконанні Ніколяса Вішера, Сойтера і Льоттера.

В 1721 р. були послані з Петербурґу на Україну для геодезійних помірів та описів Київської губернії геодезисти Борис Батурин та Іван Хрущов, які працювали на Київщині ще в 1728 році. На підставі зібраних ними матеріялів і даних була опрацьована в петербурзькій академії наук карта військових операцій на Дону і Дніпрі, ведених проти турків і татар у 1736-1738 роках. Ця карта була опублікована різними виданнями і різними мовами в ці ж роки у Петербурзі, і вона була першою друкованою в Росії картою України. Вона подає досить докладний картографічний образ Київщини, Харківщини та Криму і рік Дністра, Дніпра та Бога з їхніми допливами; але поза цим, якщо йдеться про Поділля і Волинь, вона дуже побіжна і має багато помилок, зокрема у визначенні бігу Дніпра і обрисів Криму. Ця карта, що на ній Київщина і Харківщина були означені як «частина України», була широко використана західньоевропейськими видавцями, особливо в мемуарах Манштайна про російсько-турецьку війну того часу і в картографічних працях Ковенса і Мортіера, Сойтера та інших. На всіх цих картах зафіксована т. зв. українська лінія, тобто лінія укріплень і фортець на прикордонні з Малою Татарією від Дінця аж до Дніпра.

Черговими картами, що стосувалися України, були карти Смоленської губернії з частинами Київської, Білгородської і Воронізької губерній, а також карта Малої Татарії з сумежною Київською та Білгородською губерніями і карта Озівського моря та Кубані; всі

вони були вміщені у відомому «Російському атласі» петербурзької академії наук, виданому 1745 р. Не зважаючи на те, що праця над цим атласом тривала понад 20 років і в ній брали участь не тільки російські, але й німецькі та французькі картографи, між ними і Жозеф Деліль, карти ці повні помилок і дають здебільша неправильний картографічний образ України. У порівнянні до виданих на сто літ перед ними карт Бопляна або й ще раніших карт Маковського, ці російські академічні карти 1745 року є великим кроком назад. У них не використано ні даних Маковського і Бопляна, ні навіть матеріялів, зібраних українськими та російськими землемірами того часу.

З картографічних, щоправда, пізніших праць того часу треба наприкінці ще згадати базовані на працях російських картографів карти південної України, зокрема створеної Москвою після зруйнування Запорізької Січі в 1709 році провінції Нова Сербія і відновленого в 1734 році Запоріжжя з його Новою Січчю. Цікаві карти цієї области дали інженер-полковник Д. Боксет у своїй карті 1751 р. і картограф Річчі-Занноні в карті Запоріжжя, вміщеній в його великому атласі Польщі (Париж, 1772 року). Адміністративний стан цієї території та інші цікаві дані про неї до часу другого зруйнування Січі 1775 року зафіксовані на карті італійського картографа П. Сантіні з 1777 р.

Закінчуючи наш огляд картографічних пам'яток мазепинської і помазепинської доби, ми хотіли б звернути увагу на те зацікавлення Україною, яке проявилося було у Франції в XVIII стол. після Полтавського бою в низці надрукованих там катрографічних праць, а також у таких, виданих багато разів, творах, як «Історія Карла XII» Вольтера. Це зацікавлення пожвавилося з початком XIX сторіччя, напередодні походу Наполеона на Росію, і стосовним прикладом може бути політична карта новітньої Европи, опублікована 1805 року за наполеонівського володіння у Фльоренції у французькому «Історичному атласі» М. А. Лесажа, на якій показані не тільки розподіли Польщі, а і вся кампанія Карла XII разом і з докладною легендою про цю кампанію, надрукованою на краях карти.

Як і сьогодні, так колись в основу мілітарних плянів було кладене заздалегідь, за багато десятиріч наперед ведене, географічне вивчення і катрографічне охоплення теренів майбутніх військових операцій.

---

[1]) Revue Intern. d'Histoire Militaire, III, No. 12, 1952, p. 546.

[2]) L. Bagrov. The First Maps of the Dnieper Cataracts. Imago Mundi, X (1953), pp. 91-92.

[3]) Д. М. Лебедев. География в России Петровского времени. АН СССР, Москва-Ленінград, 1950, стор. 184-187.

[4]) Б. Кордт. Матеріалы по исторіи русской картографіи. Сер. 1, Вип. II, Київ, 1910, стор. 25.

[5]) А. И. Андреев. Труды русских географов и путешественников XVII-XX вв. по изучению Украины и украинского народа», «Известия Всес. Геогр. Общества», 1954, ч. 2, стор. 125.

СТЕПАН ПРОЦЮК: ПРОБЛЕМА ПОТЕНЦІЯЛУ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

(Закінчення)

Іншу і, як ми вище вже відзначили, цілком відмінну групу в категорії записаних у 1959 р. «тоже русскими» становлять представники неросійських націй у науці та техніці. Цих представників зараховували і зараховують масово і поголовно до російської науки та техніки, себто фактично до росіян, і зробити відворот від цієї політики було б сьогодні не тільки нелегко, але означало б ревізію всіх подібних випадків у минулому, включаючи період царату, означало б якоюсь мірою компромітацію культурних досягнень Росії. Наведемо тут один приклад. З 20-их рр. XIX стол. у Москві видавався «Бюллетень Общества испытателей природы». Але ця назва дана було йому щойно після першої світової війни, а понад 100 років товариство носило французьку назву: «Société Impérial des Naturalistes». Тільки ця назва знаходиться на титульній сторінці всіх без вийнятку публікацій цього товариства; російська назва не наводиться навіть у дужках. Що більше, переглядаючи всі томи бюлетеня товариства від 1805 до 1917 р., бачимо, що до 1890 рр. всі без вийнятку праці появились або французькою, або німецькою мовою і були написані французькими та німецькими вченими, які працювали в той час у Росії. Одинокий матеріял, уміщений у бюлетені російською мовою (але почавши лише з 1890 р.) — це «Годичный отчет», декілька сторінок річного звіту товариства. Щойно з 1900 р. появляються у бюлетені теж статті написані росіянами і по-російськи; але і в цім разі вони становлять лише 10-15% змісту журнала. Редакторами журнала за час від 1805 до 1917 р. були виключно чужинці: спочатку Ґ. Фішер де Вальдгейм, у 1865-1886 рр. — француз Ренард, у 1886-1890 рр. — Х. Ліндеман, у 1890-1917 рр. — М. Мензбієр та А. Кронеберґ. Лише при радянській владі, вже під час другої світової війни, з мотивів «патріотизму» німецькі матеріяли зникають з сторінок журнала, а з 1942 р. бюлетень русифікується повністю.

Проте ще й тепер, коли взяти в руки радянські наукові журнали, наприклад, такі: «Заводская лаборатория», «Радиотехника и электроника», «Приборостроение», «Вестник электропромышленности», нас

вражає в них наявність статтей, підписаних виразно чужинецькими і неросійськими прізвищами. За межами СРСР всі ті Мікаєляни, Тейтельбавми, Фельди, Геккери, Блейваси, Миселюки, Басюри вважаються радянськими, а найчастіше просто російськими вченими. Адже ми прекрасно знаємо, що не міг протестувати О. Богомолець, коли радянські, а за ними і західні пресові органи величали його, як правило, російським ученим, що Хачатурян, коли він подорожує по Європі чи США, вважається теж представником російської музики, що відомий атомовий фізик, академік Лейпунський є українцем, і так далі без кінця. Первертність цієї політики ми бачимо з того, що Айнштайна росіяни ніяк не назвуть американським ученим, хоч він був американським громадянином, сам себе таким вважав і прожив та вчив у США 22 роки; а, з другого боку, також математик і фізик, академік Ландау, який працює в Москві лише з 1937 р. (раніше працював у Харкові) вважається «російським» ученим. Таке перманентне і насильне залічування вчених та видатних діячів техніки неросійської національности до категорії діячів російської науки лише тому, що вони працюють у російських наукових установах, найчастіше не по своїй волі [1]), переходить у рутину, стає щоденним узусом, неписаним законом і з часом знаходить офіційне оформлення в різних списках, реєстрах, звітах, далі в пресі та радіо, а ще далі — в щоденному житті в СРСР. Немає сумніву, що така практика знайшла своє відзеркалення і в переписі 1959 р., і треба думати, що, мабуть, досить велика група спеціялістів-неросіян, зайнятих зокрема в державно важливих, військових та секретних інститутах та установах (в яких вимагається особливо високий рівень радянського патріотизму) схотіла

---

[1]) Особливо широкого і скандального розголосу набрала справа призначення Лейпунського директором нового Фізичного інституту АН УРСР у Києві. Радянська влада не дозволила Лейпунському перебрати цей пост і примусила його залишитись у подібному інституті в Ленінграді, не зважаючи на досить гострі інтервенції АН УРСР і навіть на голос директора ленінградського інституту акад. Курчатова, який рекомендував поворот Лейпунського на Україну. З України забирають одного за одним усіх видатніших учених до центральної Росії. Вистачить прочитати книжечку академіка Й. Штокала п. з. «Розвиток математичних наук на Україні за 40 років радянської влади» (АН УРСР, Київ, 1958), в якій майже про кожного видатнішого математика на Україні написано, його «переведено на важливу роботу в Москву або Ленінград». Не уникнув цієї долі і відомий академік Гніденко, якого «викликали» в Москву, щоб він зорганізував у Московському університеті програму викладання математичної статистики, яку він блискуче ввів у Києві. Крадіжка українських математиків Москвою набрала таких розмірів, що її відмічають навіть чужинецькі, в тому числі американські вчені.

Відмітимо ще, що забрання акад. Б. В. Гніденка з Києва є важкою втратою для української математичної науки, бо він був останнім із «великої чвірки» найкращих спеціялістів теорії імовірности на Україні. Трьох інших — С. Н. Бернштейна, М. М. Крилова та М. М. Боголюбова — перевели в Москву ще раніше.

підкреслити свою льояльність до влади декларативним «радянським інтернаціоналізмом», своєю готовістю не прив'язувати особливої ваги до питань національности чи рідної мови.

Звичайно, було б великою помилкою надто далеко генералізувати випадки, і вищесказане не має правити за доказ того, що «совєтські» науковці, спеціялісти чи урядовці-кар'єристи горнуться, як правило, до російщини. Ми лише звертаємо увагу на те, що такі групи безумовно в СРСР існують, а їх існування мусіло позначитися і на переписі населення. До речі, сьогочасна наука, насамперед соціологія, знаходить тепер методи, щоб окреслити ці групи досить точно, квантитативно, цифрами. Такі нові ділянки соціології, як дослідження форм та проявів поступування людини та груп людей, виявлення основних стимулів рішень, прийнятих людиною за даних умов, ідентифікація та клясифікація психічних реакцій людини на події та явища, — ділянки, які особливо детально розробляє тепер соціологія в Америці, дозволять, мабуть, незабаром проаналізувати і виявити відсоток «національних меншостей», який за існуючих етнічних, політичних та соціяльних умов є схильний здійснювати практику «перескакування» до панівної нації.

Згадані вгорі, різні щодо своєї генези та характеру, значні прошарки населення теж з'ясовують підвищені цифри кількости росіян в СРСР і кількости тих, які своєю рідною мовою окреслюють мову російську. Висловлюючися точніше: вони з'ясовують зміни в цих цифрах, які заіснували насамперед у період від 1939 до 1959 року. Доцільно підкреслити, що згадані вище прошарки населення є невидними, не позначеними в жодних, навіть найдетальніших чи найдискретніших статистичних зведеннях чи таблицях. Зате, з другого боку, відразу кидається у вічі в радянському переписі населення від 15 січня 1959 (а також і в попередніх радянських переписах) факт прямого зарахування до росіян великих етнічних груп донських, кубанських, терських, яїцьких козаків. Можливо, Москва вважає, що всі ці козаки зросійщені вже настільки, що їх можна беззастережно вважати росіянами. Проте період насильної колективізації, а ще більше друга світова війна показують, що дійсність є ще дуже далекою від кремлівських сподівань. Не зважаючи на те, що в козаків (за винятком кубанських) рідною мовою є російська, не зважаючи на переважно російські культурні впливи серед козаків, вони ще й сьогодні виразно і демонстративно підкреслюють свою причетність саме до козацтва, з особливим натиском підкреслюють свою самобутність, свою відрубність від росіян. Треба об'єктивно відмітити, що підкреслювання цієї відрубности є в козаків часто спонтаннішим і міцнішим, ніж в українців чи білорусів. Вийняткова жорстокість, з якою зайди з півночі розправлялися з населенням козацьких земель від часів Булавіна, а також звіряча розправа з козацькими старшинами, що їх англійці видали підступно більшовикам в Австрії в 1945 р., є достат-

нім потвердженням глибокої прірви, яка ділить козаків від «настоящих» росіян. А проте в «Правді» від 4 лютого 1960 немає ніякісінької згадки, наприклад, про дінців чи кубанців; їх вбгано в цифру 114 мільйонів росіян, якою ЦСУ оперує з видимою сатисфакцією.

З наведених вгорі прикладів та міркувань ми бачимо, що цифра 114 588 000 росіян в СРСР і цифра 124 600 000 осіб, які вважають своєю рідною мовою мову російську, є грубо перебільшеними, також генералізованими і не відповідають точно критеріям, які в науковій інтерпретації характеризували б російську етнічну групу. З цих самих міркувань цифру 36 981 000 українців в СРСР треба вважати применшеною.[2])

Проте, аналізуючи демографічний стан українського населення під більшовицьким режимом, ми мусимо бути обережними завжди. Ми повинні спиратись на наукову аналізу, на знайдення фактів, а не на наші ресантименти чи упередження. З прикрістю доводиться стверднти, що наші енунціяції грішать інколи довільними припущеннями та примітивним підходом до проблематики. Автор цих рядків писав уже раніше в нашій пресі про те, що дослідження руху населення стоїть у нас на дуже незадовільному рівні. Критикуючи русифікаторську політику Москви на Україні, ми водночас висуваємо деякі помилкові твердження щодо стану українців в інших союзних республіках або щодо кількости чужинців на наших землях. В деяких матеріялах висловлено здогад, що в Білоруській РСР повинно бути коло 1 мільйона українців, а не 150 000, як твердить перепис 1959 р., а водночас білорусів має бути в Українській РСР набагато менше, ніж названа в 1959 р. 261 тисяча. Щодо кількости українців у БРСР, то цифра 150 000 є, очевидно, приблизною; але в нас нема підстав твердити, що українців у цій республіці є цілий мільйон. Можна вести академічну дискусію щодо правильности проведення державного кордону між УРСР та БРСР; але ми не знайдемо підстав думати, що в цій ділянці Москва мала б фаворизувати Білорусію. До речі, кордон між УРСР та БРСР устійнено в основному в 20-30-их рр., а в той період (коли, підкреслюємо, ще не було явищ виразного фальшування статистичних даних ні в УРСР, ні по СРСР у цілому) кількість українського населення в Мозирщині (БРСР) окреслювано приблизно цифрою 140 тисяч. Не треба теж забувати, що кордони між БРСР та УРСР визначено ще тоді, коли українські центри мали доволі міцний голос у справі їх визначення, і нам не доводилось відмітити навіть у період українізації, наприклад, якихнебудь протестів українського населення в БРСР, що його приневолюють вивчати білоруську

---

[2]) За новішими, точнішими підрахунками українців налічується в СРСР 37 253 000 чоловік (див. «Народное хозяйство СССР в 1959 году, статистический ежегодник, Москва, Госстатиздат, 1960, стор. 13); ця цифра є теж применшеною.

мову. Натомість деякі помітні неточності в накресленні лінії кордону бачимо на території областей, приєднаних у 1939 р.; в той час Київ фактично вже не мав жодного голосу у справі проведення кордону, і в межах БРСР опинились деякі українські райони Полісся і Підляшшя. Встановити точно цифру українського населення цих районів не легко. Також не бачимо підстав піддавати сумніву цифру 291 000 білорусів в УРСР — власне чому їх не мало б бути приблизно стільки? В 1930 р. група всіх інших національностей (без українців, росіян, євреїв та поляків) становила 3,6% всього населення України, а в 1959 р. — 3,3%. Хіба ж не може в цих 3,3% вміститися 0,7% білорусів? Це тим більше, коли взяти на увагу невелику різницю між 3,6% і 3,3% в період від 1930 до 1959 р. Крім цього, треба врахувати деякі зрушення населення в СРСР насамперед у 1945-1950 рр., спустошення деяких сільсько-господарських районів УРСР і евентуальність притягнення білоруських селян до праці в українських колгоспах. До таких зрушень належить, з другого боку, посилання українських спеціялістів, а часто й партійних робітників у Прибалтику, а, крім цього, переселення українських селян у райони, наприклад, Калінінградської області (колишня Східня Пруссія); наприклад, 58 000 українців у прибалтійських республіках є цифрою, щоправда, невеликою, але ми їх там не сподівались би.

Спроби з'ясувати неточність (у бік применшення) цифри 36 981 000 українців в СРСР (і 31 852 000 в УРСР) через штучне збільшення цифри білорусів в УРСР чи зменшення цифри українців в БРСР вважаємо дуже нефортунними і, що найголовніше, не підтвердженими. Куди краще буде, коли зміни в українській етнічній групі буде піддано глибокому демографічному, науковому вивченню, такому вивченню, що його започаткував ще у 20-их рр. академік М. Птуха і яке перервав розгром «українізації» і суцільний наступ Москви на Україну. Лише в 1957 р. акад. М. Птусі пощастило знову опублікувати невеличку частину результатів досліджень колишнього Інституту демографії ВУАН, але вже без будь-яких посилань на національний склад населення України, і доводиться дивуватися, що ця праця не знайшла на еміґрації відгомону. Методи підрахунків, застосовані в Інституті демографії ВУАН, дозволяють накреслити досить точні перспективні пляни росту населення за статю, віком тощо на багато років вперед. Якщо виходити з детальних і, на нашу думку, ще не фальшованих даних 1926-1930-их рр., то за методами акад. Птухи можна було б визначити перспективну кількість українців в СРСР і в 1939, і в 1959 р., і тоді б ми розпоряджали мірилом, яке дозволило б точніше визначити наші в т р а т и за період від 1930 до 1959 року. Такий підрахунок все таки матиме радше теоретичне значення, бо практично треба б узгляднити всі природні фактори, які могли б змінити тенденцію зросту населення у згаданому тридцятилітті.

Дотепер у нас зроблено досить багато підрахунків наших утрат у роки насильної колективізації та штучного голоду 1933 р. Проте в нас ще недостатньо вивчено та насвітлено ті величезні втрати, яких населення України зазнало в жорстокі роки другої світової війни. Ми інтуїтивно відчуваємо колосальність цих утрат, зумовлених звиродніли-ми ексцесами воєнного часу з боку як німецького, так і московського окупанта; але в нас немає жодного цифрового визначення цих утрат; усі розрахунки є здогадними, не підпертими точним статистичним матеріялом. А тим часом на сторінки спеціяльних радянських видань, зокрема професійних і періодичних, просякають інколи дані, які дозволяють точніше вимірити демографічні зміни в 1941-1944 рр. У 1944-1946 рр. Академія медичних наук УРСР провела обстеження 93 міст України, з якого виходить, що воєнні втрати їх населення виносять 25% стану на 1940 рік; це в середньому по 93 містам, бо в 15 містах втрати становлять 50% довоєнного стану. Вперше зроблено розподіл між втратами, що їх завдав німецький окупант, і втратами, що їх спричинили «заходи» більшовицької влади. Так, із згаданих 25% утрат на вину німців кладеться 18,8%, себто три чверті втрат, а 6,2%, себто одну чверть утрат, навіть більшовицькі джерела змушені приписати таки обставинам, які заіснували під час евекуації в 1941-1942 рр., і перекинути її на тих, які були мобілізовані до армії і не повернулися до згаданих міст, тобто загинули на фронтах. На жаль, радянські джерела, згадуючи про втрати через німецьку окупацію, відмічають лише категорію «угнанных в Германию», промовчуючи великий відсоток тих, які добровільно еміґрували з України в 1943-44-их рр. з політичних мотивів, з причини свого критичного ставлення до більшовицького режиму та до Москви, як окупанта українських земель. Таким чином 6,2% населення міст — це безповоротні втрати загиблими на фронтах, тоді як у 18,8% включено кількість не тільки загиблих у наслідок воєнних дій у 1941-1944 рр. (наприклад, бомбардування, обстріл артилерією), але і кількість вивезених у Німеччину, себто людей, відсутніх в українських містах під час обстеження останніх Академією медичних наук, але фізично не знищених. Радянські джерела твердять, що група вивезених у Німеччину становить половину втрат населення з причини німецьких дій. Але і до другої половини цих утрат ми мусимо бути критичними. Тут більшовики поклали на німецьке конто всі людські жертви воєнних дій на Україні. Але з 9,4% населення, які впали жертвою обстрілів, бомбардувань, вуличних боїв та репресій, принаймні половину треба зарахувати на конто безоглядности радянської армії. Це тоді, коли прийняти, що ворожі армії (німецька і радянська) несуть рівні частини жертв цивільного населення під час ведених ними акцій. Насправді ж, враховуючи вийняткову жорстокість і примітивність більшовицької «оборони» населених пунктів та атак на них, відповідальність за жертви, очевидно, мусить бути більшою по більшовицькій стороні. Підсумову-

ючи вищесказане, ми бачимо, що фактичні втрати в людях у згаданих 93 українських містах виносять не менше 15,6% стану населення з-перед війни; з цього на вину більшовицької армії припадає не менше 10,9%. Все це за офіційними радянськими даними, бо іншими ми покищо не розпоряджаємо. 15,6% стану населення 93 міст на Україні (в 1940 р. вони мали приблизно 5 мільйонів) відповідають кількості 680 000 чоловік. Таку саму методу треба б застосувати в обрахунках утрат сільського і взагалі всього населення України. Результатами обстежень Академії медичних наук України в цій ділянці ми не розпоряджаємо; але, коли взяти на увагу, що населення згаданих 93 міст України становило в 1940 р. лише 12% усього населення УРСР (41 027 000), тоді приходимо до приблизної цифри 5 690 000 утрат у людському потенціялі УРСР з причини війни 1941-1944 рр. Це втрати — безповоротні (загиблими); вони не враховують вивезених на роботу в Німеччину і тих, які еміґрували самі в 1943-44-их рр.

Далі треба перевести аналізу катастрофічного зменшення числа народжень, яке заіснувало на Україні, а в меншій мірі і в усім СРСР з причини колективізації, а пізніше в наслідок воєних дій. Спад числа народжень на Україні характеризують такі цифри: 1926 рік — 42,1 народження на кожну тисячу населення, 1935 рік — 30,1, 1956 рік — лише 20,2,[3]) себто цифра для 1956 р. становить менше, ніж половину цифри, характерної для 1926 р., а в порівнянні з станом наприкінці XIX стол. — ледве 38,8%. Цифра 30,1 народжень у 1935 р. при порівнянні її з цифрою 42,1 для 1926 р. говорить про вплив насильної колективізації та радянізації, здійснюваних Кремлем на Україні в 1930-1934 рр., і неґативи цього впливу підкреслюють (на жаль, запізно) навіть радянські дослідники. Відомий демограф, А. А. Дольська називає такі причини спаду народжень в СРСР (наводимо цитату в російському оригіналі): «Массовое перемещение населения, временный разрыв семейных связей (отже тут мисляться насильні вивози, бо при нормальній еміґрації роз'єднання родини немає), вовлечение крестьянок в промышленность в годы индустриализации, а также в общественное хозяйство колхозов, массовое вовлечение женщин-домохозяек из городского населения в промышленное производство и другие отрасли хозяйства, т. е. отрыв женщин от семьи, от детей, коллективизация сельского хозяйства, ломка веками сложившегося крестьянского быта, переход к распределению благ в колхозах по трудодням, т. е. в зависимости не

---

[3]) О. Т. Діброва: Географія Української РСР, Київ, 1958, стор. 129. Спад народжень по всьому СРСР є менше маркантний: 1926 р. — 44,0 і 1956 р. — 25,2, себто 57,1% від стану 1926 р., що свідчить про те, що Україна особливо потерпіла під цим поглядом; цифру 30,1 народжень, характерну для України вже в 1935 р., СРСР осягнув у цілому щойно в 1941 р.

от размера семьи, а от участия трудоспособных в общественном хозяйстве колхозов» (А. А. Дольская: Социалистический закон народонаселения, Москва, 1959, стор. 125-126, розбивка наша — О. М.).

Які трагічні в своїй суті ці пізні признання! Яка жахлива в радянських умовах вимова таких слів, як «перемещение», «ломка», «вовлечение»! Адже всі вони вже етимологічно включають компонент насильства, грубого примусу. Монструозним є теж протиставлення ціні людини, як члена родини і як особи, що вирощує родину, її ціни як лише працездатного колісця в механізмі соціялістичної держави.

Про воєнну трагедію українського етносу говорить далі такий факт, що народження, наприклад, у Дніпропетровську впали в 1943 р. у порівнянні з 1939 р. на цілих 70% (Дольская, цит. твір, стор. 126). Якщо взяти на увагу, що коефіцієнт народжень становив у містах України в 1939 р. уже тільки 20,0,[4]) тоді цифра для 1943 р. буде ледве 6,0 народжень на 1 000 жителів. Не треба забувати, що такі втрати не є властивими лише для 40-их чи 50-их рр.: вони будуть відзеркалюватись, як правильно пише Дольська, на протязі ще багатьох років у майбутньому, лише їх вплив ступнево переміщуватиметься з одніеї групи віку на інші.

Демографічні переміни на Україні за останніх років стали предметом дослідження і чужинецьких учених, і тут знову треба сказати собі на сором, що їх праці є набагато соліднішими та обґрунтованими за деякі наші еміґраційні писання. Англійський статистик Дж. А. Ньювт, детально аналізуючи навіть не цифри перепису населення СРСР з 1959 р., а цифри «Статистичного збірника УРСР» з 1958 р., показує трагедію українського села, жахливі втрати в чоловіках, величезну перевагу відсотка жіночого населення. За підрахунками Ньювта, на кожних 100 чоловіків у працездатному віці, себто приблизно між 16 та 64 роками життя, припадало в українському селі жінок:

1950 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.
188	191	191	185	175

Ми бачимо, що через 8 років після закінчення війни тільки кожна друга жінка могла розраховувати на шлюб і що через 10 років після війни відношення жінок до чоловіків було 1,7:1,0. Ці дані стосуються до всієї території України, вони є середніми. На ділі становище в західніх областях та на Закарпатті було відраднішим, зате стан у східніх та осередніх областях був ще більше катастрофічним: відношення жінок до чоловіків на Чернігівщині та Мозирщині в 1950 р. було

[4]) Це по містах, що мали від 50 до 100 тисяч населення; в містах, що мали понад 100 тисяч, коефіцієнт народжень становив 16,0.

2,16 : 1,0, а на Слобожанщині — 2,11 : 1,0; отже навіть кожна друга жінка не могла розраховувати на шлюб. П'ять років пізніше, в 1955 р., тобто через 11 років після закінчення війни, становище у згаданих областях змінилося дуже незначно, і відношення кількости жінок до чоловіків є і далі цілком ненормальним (1,83 : 1,0 і 1,70 : 1,0). Сухі цифри не віддають, очевидно, в повному об'ємі трагедії жінки в українському селі, демографічної трагедії всієї України. Треба тут сказати, що саме за цими цифрами скривається факт виїзду багатьох тисяч дівчат з України на цілинні землі в Казахстані, де існували майже чисто дівочі радгоспи. Очевидно, багато з цих дівчат розраховували, що їм пощастить вийти заміж принаймні там, за давніх переселенців-українців, а, може, за чужинців (росіян, сибіряків). Таким чином поставали знову мішані подружжя, про які ми згадали раніше і які в переписі 1959 р. здебільша, мабуть, фігурують як російські або як такі, що їх «рідною» мовою є російська.

*

Ми показали вище шляхи, якими повинна піти аналіза нашого національного потенціялу, наш підрахунок сил на майбутнє. Зокрема ми навели в першій частині нашої статті приклади, які показують наші з а к р и т і, не відразу видні втрати, насамперед утрати, які якраз і збільшують активи російської етнічної маси в СРСР або активи групи населення, яке подає своєю рідною мовою російську. Ми намагалися показати зокрема емоційне, політично-коньюнктурне та політично-соціологічне підґрунтя наших утрат і водночас підґрунтя штучно збільшених цифр щодо кількости росіян в СРСР. Під кінець годиться тут сказати ще декілька слів про т р и в к і с т ь цих утрат, про їх впливи в майбутньому. Отож на підставі багатьох прикладів з історії ми знаємо, що втрати від «перескоків» у групи панівної чи упривілейованої в даний час нації є нетривкими, поверховими, неглибокими. Ми не будемо зупинятися тут на дуже давніх прикладах; для ілюстрації наведемо лише декілька епізодів з дуже недавнього минулого, до того епізодів з нашого українського життя. Так пригадується, що в 1945-1947-их рр. польські еміґраційні установи в роді громадських комітетів, клітин польського Червоного хреста і різних, найчастіше точно не зідентифікованих клітин польських екзильних органів втішалися популярністю серед деяких кіл наших старшого віку еміґрантів з західніх областей. Коли нависала загроза репатріяції до СРСР, коли видавалося, що англійці чи то американці збираються розглядати поляків як «альянтів», коли деякі польські старшини пішли найнятися на сторожів альянтських військових маґазинів у Німеччині та Австрії, себто просунулися ближче до прославленого «корита», — тоді дехто з галичан (на жаль, насамперед з інтеліґенції) непотрібно палко та демонстративно боронив позитиви та користі своєї «польської державної приналежности», намагався козиряти цією

приналежністю. Віра в ефект цієї приналежности привела пізніше до відомої акції переписування «східняків» на «західняків»; проте треба сказати, що ця акція не була схвалена польськими осередками, і переводили її люди, з цими осередками зовсім не зв'язані. З переселенням нашої еміґрації з Европи за океан зв'язки з польськими клітинами урвались повністю, і дотепер ніхто їх і не пробував відновити. Найяскравішим проявом стосовних «симпатій» згаданих представників української еміґрації, наприклад, у США є ще читання, здебільша крадькома, польських газет чи оббивання порогів польських крамниць на різних «давнтавнах». Залицяння до польських комітетів у 1945-1946 рр., особливо в Австрії, пішло в забуття, і жодних слідів не залишило.

Подібний випадок девіяції в національному самовизначенні наших людей заіснував в Австралії. Як відомо, австралійські іміґраційні органи не захотіли допустити в країну росіян (так, як і євреїв та представників кольорових рас). Таким чином усі колишні громадяни СРСР, якщо виїхали в 1948-1952 рр. з Европи в Австралію, у величезній більшости фігурували як українці або балтійці. Цей стан здебільша точно відповідав національности еміґрантів. Але деякі з них, як тільки опинились на австралійському континенті, зірвали з українством і почали заявляти себе росіянами або «русскими людьми». Правда, треба сказати, що небажання вважати себе українцем рідко мало різко ворожий до українства характер, — це було насамперед бажання звільнити себе від потреби маніфестувати на кожному кроці своє українство або, як вони виправдувались, український «сепаратизм». На жаль, за таким невинним плащиком буцім то втоми від патріотизму прийшли: відвідування російських церков, участь у чисто російських імпрезах (не лише в характері публіки, але й виконавців програми), вживання вдома тільки російської мови як розмовної, купування російських газет і взагалі всі атрибути типового «малоросійства». Можна без перебільшення стверднти, що не менше, ніж половину членів російських церковних громад в Австралії становили «тоже украинцы», яким набридла рутина декларативного антиросійства, яка панувала в українських таборах для ді-пі в Німеччині та Австрії у 1945-1952-их рр. Такий стан тривав приблизно до 1954 р., коли в Австралії спалахнула відома афера Петрова, який у своїх енунціяціях викрив підривну і шпигунську діяльність радянської амбасади в Канберрі. Результатом цієї афери було негайне відкликання всіх без вийнятку членів амбасади до Москви і ліквідація австралійського дипломатичного представництва в Москві. Афера Петрова, яка набрала великого розголосу особливо завдяки багатоденному переслуханню Петрова та його дружини спеціяльною державною комісією, зумовила різкий зріст антиросійських настроїв в Австралії, — між іншим, також тому, що виявилося, що аґентами або «симпатиками» службовців амбасади були деякі, навіть помітні старі, «цар-

ські» еміґранти. Признаватися до російства стало невигідним, а корисним видалося якраз відмежовуватись від нього. Очевидно, цього не могли зробити справжні росіяни; але українці, які проводили лінію «прискакування» до росіян у 1949-1953 рр., почали знову появлятись в українських церквах, на українських імпрезах, почали демонстративно цікавитись українськими книжками та пресою, навіть політичним життям. Це явище стало, так би мовити, масовим, хоча з прикрістю доводиться ствердити, що не всі українські організації в Австралії зуміли відповідно скапіталізувати цю зміну настроїв. Популярність української національної групи в порівнянні з російською закріпилася після афери Петрова дуже міцно, і на неї не вплинули навіть настрої «коекзистенції», помітні з 1958 р.

Ми навели ці приклади, щоб показати, що деякі наші коньюнктурні втрати є переходовими, не тривкими і що при зміні коньюнктури або, щоб ужити ліпшого терміну, при зміні ситуації вони частково повертаються, вирівнюються. Це, очевидно, зовсім не значить, що ми можемо бути благодушними до описаних явищ девіяції; навпаки, ми повинні їх завжди своєчасно засуджувати, а в кожному разі ми мусимо точно знати про існування таких явищ, мусимо вміти оцінювати їх квантитативно і квалітативно.

*

Всі коментарі щодо даних перепису населення 1959 р. з'ясовують, що ці дані не відзеркалюють строго об'єктивно дійсного стану в СРСР. Зокрема важко й рисковно було б робити на їх підставі висновки щодо міцности російського елементу в СРСР, щодо питомої ваги кількости людей, які признаються до російської мови, і т. д. Багато важливішою є точна статистика наших етнічних утрат, які постали в наслідок прискореної і насильної індустріялізації та урбанізації країни, погіршення соціяльного та економічного статусу української жінки, спустошення України стосовно мужчин у 1941-1945 рр., воєнних утрат, депортування робітників та спеціялістів на важливі для імперії індустріяльні новобудови в Сибірі, Казахстані, на Алтаї тощо. Дослідження чекає акція переселення українських родин, а то й цілих сіл у райони колишньої Східньої Пруссії, а передусім на Камчатку та Курільські острови. Ці акції були дуже голосні на переломі 40-их та 50-их рр. і потягли безумовно багато жертв. Наскільки важко було, почавши від жорстоких 30-их років, зберегти свою національну окремішність в океані чужого оточення і при тиску ворожої, русифікаторської політики Москви, ми можемо бачити з повідомлень очевидців про життя наших переселенців. Нам видається, що це є одне з найважливіших завдань нашої науки на еміґрації, зокрема статистики та демографії, бо надзвичайно мізерною є надія, щоб якась наукова установа на Україні мала змогу будь-що зроби-

ти в цьому напрямку. Піонерові демографічної статистики на Україні — академікові Птусі забрано його установу [5]) і змушено переключитись на дослідження з ділянки історії статистики, до того не української, а російської. Про нових, молодих демографів на Україні не чути, а у виданнях Академії наук України, загальних (напр., «Вісник АН УРСР» або «Доповіді АН УРСР») або спеціяльних (напр., «Економіка Радянської України», «Український історичний журнал») даремно шукатимемо будь-яких матеріялів щодо демографії України. Про трагічний стан з вирощенням кадрів демографів на Україні згадав нещодавно директор Інституту економіки АН УРСР О. Нестеренко, насвітлюючи працю академіка Птухи. Нестеренко пише так. «Але якою б не була цінною монографія академіка Птухи, вона не може заповнити велику прогалину... завдання полягає в тому, щоб краще, повніше використовувати наявні кадри статистиків і швидше готувати нове поповнення».

Доцільно було б присвятити більше уваги також переписам українців поза кордонами СРСР, зокрема в країнах поселення еміґрації. Недавні факти показують, що справи в цій площині у нас дуже занедбані. Яскравим прикладом існуючого безладдя і недбалого ставлення до цього важливого питання серед нас самих є визначення кількости українців у США, де ми наче б то дуже добре зорганізовані. Як відомо, американська офіційна статистика не визнає підрахунку населення у США за національністю. Єдине незначне відхилення від цього принципу являє собою статистика новоприбуваючих (туристів та еміґрантів); але тут фіґурують лише дані щодо державної приналежности новоприбуваючих. На базі дуже складних і не завжди точних розробок офіційної статистики іміґрантів у США на протязі не більше, ніж сорока останніх років, розробок, завдання яких полягає у визначенні, який відсоток становили українці в іміґрації до США з таких держав, як Росія (до 1914 р.), Польща (після 1918 р.) і насамперед Австро-Угорщина, все таки можна установити деякі цифри щодо розміру української іміґрації в США. Але обрахувати силу сьогоднішнього потенціялу української етнічної групи у США на базі цифр українців, прибулих до США за останніх 40 років, є кроком нереальним. Таким чином цифра 268 898 українців, які прибули до США в період від 1899 до 1936 р., яку подає Василь Галич,[6])

---

[5]) Інститут демографії при ВУАН (потім при АН УРСР) проіснував теоретично до 1938 р. Проте вже з 1930 р. в інституті зобов'язували директиви Москви про неоголошування даних досліджень. У 1938 р., з хвилею нового терору на Україні Інститут демографії «влився» в Інститут економіки АН УРСР, який теж майже зовсім не працював до 1955 р. (за вийнятком двох-трьох років відразу після війни, коли опубліковано два збірники про розвиток народнього господарства на Україні).

[6]) «Ukrainians in the United States». The University of Chicago Press, 1937, стор. 153.

не з'ясовує, скільки нас є тепер у США; вона тільки приблизно ілюструє тогочасний процес еміґрації з різних земель за районами займанщини. На маргінесі хотілося б тут зауважити, що, якщо йдеться про період до першої світової війни, найкращою працею про українську еміґрацію до Америки є ще й сьогодні праця Ю. Бачинського, опублікована у Львові в 1914 році.

Якщо йдеться про стан після другої світової війни, то стосовні американські зведення, згідно з принципом невизнавання національности новоприбулих осіб, визначають групи іміґрантів щонайбільше за країнами, з яких вони прибули до США. Оскільки з України, як держави, навіть у період від 1917 до 1920 р. не фігурує жодна еміґрація, то вся наша іміґрація у США іде на рахунок Польщі та Росії. Ще дивніше враження викликає зарахування великого потоку т. зв. діпістів у 1947-1952 і в дальших роках як «еміґрантів з Німеччини та Австрії». Об'єктивно відповідає дійсності, що наші еміґранти попали в США у згадані роки здебільша з Німеччини; але є теж фактом, що тим самим вони ще не стали «німцями». Навпаки, в документах ЮНРРА та ІРО, а також у документах тогочасних американських консулярних установ відмічувано, як правило, і національність переселенців. Таким чином була наявною база, щоб установити точно кількість українців, які переїхали після війни з Німеччини та Австрії у США. На жаль, ми свого часу не використали цих матеріялів, і дослідники стану українства в діяспорі матимуть нелегке завдання, коли хотітимуть знайти доступ до згаданих офіційних матеріялів. Дані ж про іміґрантів у 1948-1955-их рр., оформлені за країною народження, теж небагато нам кажуть, бо «визнаними» країнами є тільки самостійні держави за статусом до 1939 р.; отже українці тут фігурують тільки як виходні з Польщі, СРСР та ЧСР.

Останнім часом, у зв'язку з черговим переписом населення у США в березні 1960 р. піднято п е р е д ч а с н о шум з приводу того, що вперше в історії США українці зможуть подати в переписних бланках свою національність. Тут власне була неточність: щонайбільше можна було сподіватися запитання про національне походження, як віднесене до минулого. Ці сподівання виявилися цілковито необґрунтованими: не було жодної графи, жодної інструкції, які дали б змогу опитуваним подати свою українську національність, і нашим відповідальним чинникам у США треба взяти за зле, що вони поспішили повідомити загал про можливості зафіксувати українськість нашої етнічної групи в США, не перевіривши справи як слід.

Дуже подібно стоїть діло і з точним підрахунком українських груп у країнах інших континентів, навіть у такій країні, як Австралія, куди українці прибули щойно після другої світової війни. Наш потенціял в Австралії теж не визначений. Українські джерела найчастіше говорять про 20 000 наших іміґрантів, які прибули в Австралію в 1947-1952 рр. Проте ця цифра базується на ненаукових, аматорських

підрахунках кількости «свідомих» чи «організованих» українців, і вона парадоксально применшена нами самими. Детальна аналіза австралійських демографічних зведень, конфронтована з новими науковими студіями Австралійського національного університету в Канберрі, показує, що кількість українців, які прибули до Австралії в 1948-1952 рр., є вища і доходить до 26 000 чоловік. Однією з причин нашого незнання справи є тут знову той факт, що офіційні повідомлення не завжди вирізняють українців як окрему національну групу; навпаки, є дуже помітною тенденція приміщувати нас у групі «інші національності», в якій ми перемішані з бездержавними (stateless) і з різними іншими малочисельними національними групами.

Бажаючи одержати ясну картину українського етносу у світі, ми повинні мати на увазі два фронти: на рідних землях і в діяспорі. «Відгризатись» на двох фронтах не легко: але доля хоче, щоб ми були загрожені і там, і тут, і з таким станом ми мусимо рахуватись. Наша вперта боротьба на цих двох фронтах коштуватиме нам багато зусиль та праці; але вона водночас нас гартує, учить нас перемагати в щораз нових ситуаціях, становить запоруку незнищенности нашої вітальної сили.[7])

---

[7]) Добре тут нагадати, що про значення «vis vitalis» в українському етносі вперше заговорив виразно відомий учений Ю. Корчак-Чепурківський у своїй праці «Місто і село в смертності Наддніпрянської України» (стор. 137 і дальші), а посередньо і в інших своїх розвідках («Смертність на Україні в 1928 році», таблиці доживання). Також стосовні праці С. Остапенка («Курс статистики і демографії», Київ, 1920) чи академіка ВУАН Б. Кістяківського заслуговують нашого вивчення, бо вони мали вже тоді (початок 20-тих років) у фокусі своєї аналізи різні «методи» насильної русифікації і фізичного нищення українців «дикунськими порядками» Москви (вислів Остапенка в згаданій його книзі, стор. 319). Праці всіх трьох названих учених були грубо атаковані більшовицькими неграмотними політруками, які не бачили, що в основу тверджень цих учених лягли точні і незаперечні статистичні дослідження, ті самі дослідження, які пізніше стали базою для дуже подібних тверджень російських дослідників (С. Г. Струмілін, М. Я. Сонін та інші), наприклад, про те, що смертність на Україні зменшувалася за всі роки радянської окупації повільніше, ніж у багатьох інших країнах, або про те, що роки жовтневої революції чи «вітчизняної» війни були для народів СРСР нічим іншим, як величезним лихоліттям.

ІВАН МАЙСТРЕНКО: ЩЕ ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ *)

В цьому питанні є дві сторони: принципова і практична. Принципова постановка питання звучить так: чи можна взагалі знайти серед російських політичних течій прихильників рівноправности української нації з російською? Серед української еміґрації існують напрямки, які відповідають на це питання неґативно. А звідси теза: увесь російський народ наставлений вороже проти визвольних змагань українців і інших поневолених в СРСР народів. Тому ніякої розмови з росіянами, а тільки боротьба.

Цьому поглядові сприяє фактичний стан речей в СРСР і на еміґрації. Ні одна опозиційна до диктатури партійного апарату російська думка в СРСР не показала своєї прихильности до визвольних змагань поневолених народів. Ні група маршала Жукова, ні концепція Пастернака, ні погляди цькованого партійною пресою Паустовського. Всі вони в принципі більше єдинонеділимці, ніж офіційний режим, який принаймні декляративно стверджує суверенність української і інших неросійських націй. Перелічені ж опозиційні напрямки говорять мовою еміґрантського єдинонеділимства. Це є крок назад, в передреволюційні часи, порівняно з тим, що вже є сьогодні — союз формально суверенних радянських республік.

Тільки цим і можна пояснити, чому українські сили в УРСР, які справді болюють за долю культурного розвитку українського народу, абсолютно щиро підтримують партійний апарат КПРС в його боротьбі і проти Жукова, і проти Пастернака, і проти Паустовського і проти всіх російських опозиціонерів.

Що ж до російської еміґрації, то тут ставлення до української визвольної справи ще більш нетерпиме, ніж в самому СРСР. Стара еміґрація живе передреволюційними поняттями про національні взаємини в СРСР. Серед нової (від воєнних часів) еміґрації чулися прихильні до поневолених в СРСР народів голоси. Але ті голоси були в скорому часі заглушені «більшістю». При чому не в малій мірі створення такої «більшости» інспірували «сильні світу цього», яким потрібна велика неподільна Росія і які підтримували відповідно настроєні російські групи, дозволяючи їм зацьковувати інакодумаючих, як

*) З приводу статті М. Прокопа «До питання українсько-російських взаємин» («Сучасність», ч. 6).

нібито хворих на більшовицькі пережитки. В такий спосіб концепція єдинонеділимства запанувала серед російської еміґрації безроздільно.

З усього цього бачимо, що сьогоднішня внутрішня в СРСР і міжнародна обстановка дуже несприятлива для політичної співпраці українців з росіянами.

Виникає запитання: чому це так сталося, що серед російських опозиційних течій до царського режиму було багато прихильників української визвольної боротьби, а серед опозиції до більшовицького режиму їх немає?

Передреволюційна російська опозиція була прогресивна. Тобто вона відштовхувалась від старих форм життя і намагалась здійснити менш чи більш радикальні соціяльні ідеали. При чому характерно, що чим більш радикальна та опозиція, тим прихильніше ставилася вона до національно-визвольних рухів поневолених російським імперіялізмом народів. Наприклад, поміркована кадетсько-ліберальна опозиція обороняла російський імперіялізм, тому в українському питанні допускала можливість тільки народної української школи. А от найбільш крайня революційна група — анархісти, говорила устами Бакуніна таке: «... необхідно, щоб всеросійська імперія розвалилась, щоб вона розпалась на багато окремих і одна від одної незалежних... держав»... (М. Бакунин. Государственность и анархия. Петербург-Москва, 1922, стор. 89).

Можна сказати, що це є такий закон життя в усьому світі: національне визволення поневолених народів підтримують найбільш революційні, найбільш ліві політичні течії. І, навпаки, не можна назвати ні одної в світі правої, реакційної течії, яка підтримувала б з безкорисних мотивів національно-визвольний рух якогось народу. В інтересах свого імперіялізму вона може підтримувати, як, наприклад, Гітлер підтримував індійський визвольний рух проти Англії, але не без задніх плянів у майбутньому прибрати Індію до своїх рук. Російські політичні течії не роблять винятку з цього правила. В минулому й тепер ці течії були ворогами визвольної боротьби українців і всіх інших поневолених російським імперіялізмом народів. Монархісти більшими ворогами ніж ліберали, ліберали більшими, ніж соціялісти.

Сучасну російську протирежимну опозицію треба ділити на дві дуже відмінні одна від одної групи: еміґрація і внутрішні опозиційні сили. Для українців більший інтерес повинні становити внутрішні опозиційні течії в СРСР, бо вони відбивають живі процеси в російському народі, в той час, як ізольована від народу російська (і не тільки російська) еміґрація є продукт вчорашнього дня плюс пристосування її до політичних ідей західнього світу, які в СРСР неприйнятні.

Згадаймо, яку непоступливість виявляли польські еміґранти в дискусії з українцями в питанні західньо-українських земель і Львова. Це був справді голос вчорашнього дня. А от прийшов на еміґрацію Міколайчик (вчорашній однодумець еміґрантів), і він приніс дух нової Польщі, яка по-іншому ставиться до проблеми Галичини і Львова. У росіян різниця між еміґрацією і внутрішніми силами ще більша, ніж у поляків, бож російська еміґрація 43 роки відорвана від матірного пня, а не шістнадцять, як еміґрація польська. (Ми не торкаємося тут нової російської еміґрації, яка, як уже сказано, під тиском «сильних світу цього» ідейно капітулювала перед старою еміґрацією).

Вище було сказано, що опозиційні російські елементи внутрі СРСР займали досі ще менш прихильне ставлення до української справи, ніж ЦК КПРС, і що це було причиною того, чому українські сили в УРСР завжди підтримували ЦК КПРС в його боротьбі з російськими опозиційними групами й настроями. До революції було, як відомо, навпаки: українство йшло в союзі з опозиційними до режиму партіями. Чому сьогодні немає цього?

Справа в тому, що політика ЦК КПРС скерована на максимальну консолідацію всіх російських політичних напрямків. Крайнім лівим ЦК КПРС хоче ніби довести, що всяка зміна сьогоднішнього режиму в СРСР означала б соціяльну реакцію. Цим ліва опозиція, яка, здається, єдина була б найбільш прихильна до національно-визвольного руху українців і інших поневолених народів, спаралізована. Правим течіям ЦК КПРС каже одверто, що ніколи ще Росія не підіймалася до такої величі, як під керівництвом абсолютизму ЦК КПРС. Ліквідація цього абсолютизму й впровадження в СРСР демократії означали б смерть єдиній неділимій імперії. І це правда. Бо уявім собі, що на Україні, Прибалтиці, на Кавказі, в Туркестані і т. д. національно-визвольні сили дістали демократичні права говорити й організовуватись. На Україні це було б щось безмежно більш ґрандіозне, ніж в часи Центральної Ради.

Ми вже знаємо з заяви Керенського й Денікіна під час війни, що для російської еміґрації краще диктаторська неподільна імперія, ніж демократія з самовизначенням, тобто й відокремленням від Росії поневолених нею народів. Тепер такі настрої серед російської еміґрації ще більш поширені.

Підтримуючи українство, передреволюційна протицарська опозиція думала, що цілість Росії від тієї підтримки залишиться непохитною. Кадет-ліберал Родічев казав у царській Думі: «Дайте українцям школу для того, щоб вони самі потім відмовилися від неї». Росія не знала демократії і бюрократична асиміляція, за якої «від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує», вважалась віч-

ним і прогресивним законом історичного розвитку. Сьогодні ніхто з росіян ні там, ні тут так не думає. Казан національних відносин в СРСР клекоче від перегрітої пари, яка кожної хвилини готова вибухнути. Це очевидно кожному — і росіянинові й неросіянинові. Тільки росіяни (праві) удають, що цього немає і нетерпляче підштовхують Хрущова приспішувати з «комуністичним злиттям націй», тобто з русифікацією. Неросіяни ж мусять хотіти тільки одного — демократизації в СРСР, яка дала б вільне слово поневоленим народам.

Отже, резюмуємо. Сьогодні не існує ні в СРСР, ні на еміграції конкретних російських груп, серед яких українці знайшли б підтримку у своїх визвольних змаганнях. Такі групи напевне народяться, але тільки в умовах демократизації СРСР.

Демократія в СРСР — це двері до усамостійнення України. Так само, як це було і в 1917 році. Тому українська еміграція повинна схиляти українців в УРСР підтримувати в КПРС і в російському народі ті прогресивно-народні течії, які борються за демократизацію. Навіть і тоді, коли ці течії неприхильно ставляться до української визвольної справи. Бо те не має значення. Демократія поправить їхню помилку. Головне — вирвати ікла звірові бюрократичного абсолютизму, який під маскою «побудови комунізму» творить в дійсності режим державно-капіталістичної монополії з нечуваним у світі національним поневоленням і русифікацією підбитих Росією народів СРСР.

МИРОСЛАВ ПРОКОП:

УКРАЇНСЬКА СПРАВА НА ТЛІ ПІДГОТОВИ ВІЙНИ 1941-45

I

22 червня ц. р. минуло 20 років з того часу, коли німецькі армії перейшли кордони СРСР і друга світова війна поширилася на Східню Европу, насамперед на Україну.

Німецька аґресія на Сході ні для кого властиво не була несподіванкою. Відколи Гітлер прийшов до влади, з такою можливістю рахувався весь світ. Ще в книзі «Майн Кампф» Гітлер визначив, як два наріжні камені німецької закордонної політики, здобуття просторів на Сході Европи і порозуміння з Англією, а, прийшовши до влади, він послідовно ці напрямні здійснював. Правда, в серпні 1939 року Німеччина підписала з СРСР пакт про ненапад; але Гітлер ніколи не розглядав його як щось більше, ніж антракт у своїй великій грі за панування на Сході Европи. До речі, 22 серпня 1939 року, тобто напередодні заключення пакту Молотов-Ріббентроп, Гітлер скликав нараду найвищих партійних та військових достойників, щоб вияснити їм наглий зиґзаґ у своїй закордонній політиці, і при цій нагоді запевнив їх, що він все одно заатакує СРСР по смерті Сталіна, який, мовляв, серйозно хворий, отже довго ждати не доведеться [1]). А 13 липня 1940 року, тобто тоді, коли весь світ ждав на німецьку висадку в Англії, Гітлер сказав своїм генералам, що СРСР треба буде розбити ще перед розгромом Англії.[2]) Не треба додавати, що в усіх цих гітлерівських плянах Україна стояла в центрі уваги.

Про Україну на тлі підготови війни можна говорити в різних аспектах. Немає, наприклад, ніякого сумніву, що в аспекті війни Сталін проводив розгром на Україні в 30-их роках. В аспекті війни німці підтримували український націоналістичний рух. В розрахунках на війну ОУН співпрацювала з німцями, надіючися, що німецько-радянський зудар відкриє перед українським народом можливості провести вирішальну боротьбу за державне усамостійнення України. Англія і Франція поступалися Гітлерові на Заході в надії, що він кінець-кінцем піде походом на Україну.

Кожне із згаданих тут питань пов'язане з моєю темою, і водночас кожне з них являє собою окрему широку тему для себе. Тому в цій статті я хочу обмежитися тільки двома аспектами справи. Я хочу насамперед кинути трохи світла на те, чому Сталін і Гітлер рішилися на тимчасове порозуміння в 1939 році і яку ролю в цьому їхньому рішенні грав український фактор. Відтак я хочу з'ясувати пляни гітлерівської політики щодо України, які існували в керівних колах третього райху в період їхньої підготови до війни проти СРСР.

Для дослідження цих тем є багато першоджерельних матеріялів. Ними є видані по війні збірники дипломатичних актів німецької, польської, англійської, французької, радянської та американської закордонної політики, далі — збірники Нюрнберзького процесу, тобто 42 томи п. н. «Міжнародній військовий трибунал; суд над головними воєнними злочинцями», вісім томів п. н. «Нацистська конспірація та агресія» і сотні томів неопублікованих документів того ж процесу, що знаходяться в оригіналах або в перекладах, м. ін., у бібліотеці Колюмбійського університету в Нью-Йорку. На підставі цих першоджерел написано багато дослідних праць на тему німецької східньої політики. Одною з них є двотомова студія німецькою мовою українського автора Романа Ільницького п. н. «Німеччина і Україна 1934-1945».

II

Щоб відповісти на питання, як прийшло в 1939 році до тимчасового порозуміння між Німеччиною та СРСР і яку ролю в цьому грав український фактор, треба насамперед пригадати дещо з міжнародньої обстанови 30-их років нашого сторіччя. Серед різних подій міжнароднього значення того часу найважливішою видається таки прихід до влади в Німеччині Адольфа Гітлера. Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що подібно до того, як тепер світ кожного дня жде якихось несподіванок з Москви, вже з середини 30-их років очі світу були спрямовані на Берлін, що був тоді центром всяких зовнішньополітичних заскочень. Маючи безперервну ініціятиву в своїх руках, Гітлер раз-у-раз ставив тоді своїх противників перед доконаними фактами і змушував їх з ними годитися.

В світі існує численна література, яка вияснює тодішню політику західніх потуг, а, точніше, обвинувачує тодішніх керівників Англії і Франції в політичній безхребетності. Але справа не тільки в слабості Чемберлена чи Далядьє і не тільки в тому, що ситі західні суспільства боялися тоді війни, як бояться її сьогодні. Справа була ще в чомусь іншому, що має безпосередній стосунок до нашої теми, а саме: Англія, а з нею і Франція поступалися Гітлерові в Райнщині, в Австрії, в Судетах тощо також тому, що вони сподівалися, що, задовольнивши свої апетити в Центральній Европі, Гітлер піде на Схід, точніше, захопить Україну, а їх самих лишить у спокої. Тому від

часу приходу Гітлера до влади західня преса раз-у-раз порушувала питання німецької східньої політики. Зрештою до цього давав їй багато спонук і сам Берлін, який постійно говорив про більшовизм, як про ворога число один німецького народу — звичайно, побіч світового єврейства.

Українське питання зокрема сильно зактуалізувалось у міжнародній політиці на переломі 1938 і 1939 років у зв'язку з Карпатською Україною. По Мюнхенському договорі Англія і Франція побачили, що їм уже нікуди поступатись Гітлерові і що єдину розв'язку являло б собою виладування німецької енергії на Сході. 24 листопада 1938 року в Парижі відбулася нарада між французьким та англійським урядами, на якій англійський прем'єр Чемберлен заявив, що треба сподіватися, що німецький уряд розглядає можливість «розподілу Росії шляхом підтримки руху за незалежність України». При цьому Чемберлен додав, що тут ідеться не про військову акцію Німеччини проти СРСР, а про інші, мабуть, політичні заходи. Тому він думає, що в умовах такої німецької акції французький уряд, хоч і є союзником СРСР, не повинен уважати себе зобов'язаним помагати більшовикам. Відповідаючи на таку суґестію Чемберлена, французький міністер закордонних справ Бонне сказав, що французький уряд має інформації, що «існує деяке напруження на Україні в результаті останніх численних розстрілів у Росії». Далі Бонне сказав, що «існує також можливість сепаратистичного руху на Україні. Якщо читати тексти звітів з останніх масових процесів у Москві, то стає ясним, що головним закидом проти обвинувачених було те, що вони намагалися розпалювати сепаратистичні рухи». Бонне додав, що якщо Росія не буде спроможна здавити ці рухи, Франція не вважатиме себе зобов'язаною їй помагати, хібащо німці пішли б проти СРСР війною.[3])

Про те, що Англія тоді серйозно рахувалася з можливістю німецького походу на Україну, видно також із звіту тодішнього німецького амбасадора в Лондоні Дірксена. 4 січня 1939 року Дірксен інформував німецьке міністерство закордонних справ, що англійський уряд не буде протиставлятися німецькому походові на Україну, якщо війна йтиме під гаслом «самовизначення для українців».[4]) Подібне заявив Дірксенові тодішній амбасадор США в Лондоні Кеннеді, батько теперішнього президента США. Він казав, що Німеччина повинна дістати свободу рук на Сході Европи.[5]) А в грудні 1938 року американський амбасадор у Парижі Булліт заявив тодішньому секретареві внутрішніх справ США Ікесові, що треба сподіватися, що Німеччина піде на Україну і що в цьому поході так виснажиться, що витримати їй буде понад силу.[6]) А з приводу підписання 6 грудня 1938 року німецько-французького пакту приязні французький міністер закордонних справ Бонне заявив Ріббентропові прямо: «Зоставте нам нашу колоніяльну імперію, і тоді Україна буде ваша».[7])

Але тоді також Гітлер робив вигляд, що він вибирається на Україну. Він не допустив до того, щоб Угорщина захопила всю Карпатську Україну, і цим давав світові підставу здогадуватися, що в нього є ширші українські пляни. 30 листопада 1938 року відбулася розмова між німецьким маршалом Ґерінґом і румунським королем Карлом. У німецькому звіті з цієї розмови записано наступне: «Король почав розмову від запиту про німецьке становище до української держави, яка відірвалась би від більшовицького режиму в Москві. Маршал відповів, що ми підтримали б український визвольний рух під кожним поглядом».[8]) 11 серпня 1938 року Ґерінґ мав розмову з польським амбасадором у Берліні Ліпським, під час якої поінформував Ліпського, що після розв'язання кризи довкола ЧСР на порядок дня прийде «російська проблема». При цьому Ґерінґ запевняв, що Німеччина не має політичних інтересів на Україні, але, на його думку, такі інтереси повинна мати Польща.[9]) До речі, німці кількакратно робили натяки полякам щодо спільних плянів східньої політики зокрема в українському питанні. Останньо, мабуть, ці справи порушив Ріббентроп у розмові з польським міністром Беком 6 і 26 січня 1939 року. Ріббентроп прямо питав Бека про ставлення Польщі до справи «Великої України»; але Бек ніколи не давав виразної відповіді, хоч визнавав, що ідея київського походу в Польщі ще жива.[10])

Як реаґувала Москва на це заграванння німців українською картою?

Серед численних протизаходів Москва ужила двох головних. Насамперед вона включилась в тодішній західній протинімецький фронт, а також помагала його організувати. В 1934 році СРСР увійшов до Ліґи Націй, що мала протидіяти німецьким намаганням ревізувати постанови Версальського договору і взагалі повинна була бути інструментом оборони проти німецького ревізіонізму. В 1935 році СРСР заключив військові оборонні договори з Францією і з Чехо-Словаччиною. Щодо внутрішньої політики західніх держав Москва ініціювала організацію так званих народніх фронтів, спільну акцію проти ген. Франка в Еспанії тощо. Водночас у самому СРСР офіційна пропаґанда розгорнула широку кампанію про загрозу німецької інтервенції на Україну. В парі з цією пропаґандою Москва зорганізувала масовий терор на Україні проти всяких виявів українського самостійництва, як нібито німецької аґентури.

Ще 14 травня 1933 року, тобто через неповних чотири місяці після приходу Гітлера до влади, газета «Правда» писала з приводу тодішньої подорожі Альфреда Розенберґа до Лондону, що метою німецької політики є не тільки завоювання Середньої Европи і Прибалтики, але також України.[11]) Виступаючи на XVII з'їзді ВКП(б) в січні 1934 року, Сталін сказав, що всупереч тим колам Німеччини, що стояли на становищі порозуміння з СРСР, там перемагають тепер ті, які нав'язують до окупації України кайзером.[12]) На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 році тодішній секретар її ЦК Станислав Ко-

сіор сказав, що «в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що пов'язується з імперіялістичними інтервентами».[13]) А на XII з'їзді КП(б)У в 1934 році другий секретар ЦК КП(б)У Павел Постишев зарахував до націоналістів усіх тодішніх націонал-комуністів на Україні. Він сказав: «І шумськізм, і ухил Скрипника живились тими самими соками. І той, і другий працювали на справу відриву України від Радянського Союзу».[14]) Становище не змінилося з відходом Постишева з України в березні 1937 року. 6 червня 1937 року газета «Правда» надрукувала резолюції XIII з'їзду КП(б)У, в яких, м. ін., говорилося про те, що «німецькі і польські фашисти до спілки з українськими націоналістами готовлять напад на СРСР». Подібні атаки продовжувалися з приходом на Україну Хрущова в січні 1938 року. У спеціяльній статті, присвяченій XIV з'їздові КП(б)У, журнал «Більшовик України» за червень 1938 року (стор. 15) писав, що метою українських націоналістів є «віддати народи України у фашистське рабство, перетворити Україну в колонію фашистів Німеччини і Польщі». А на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 року Хрущов погрожував: «Фашистським головачам, яким сниться українська пшениця, ми можемо сказати: на український коровай рота не роззявляй. Український народ сам любить білий хліб, і він дасть по морді тому, хто суне своє свиняче рило в наш радянський город ... Ми будемо винищувати, як тарганів, всяку мерзоту, яку насилають на українські землі чужоземні розвідки».[15])

Не треба додавати, що ця атака на здогадних інтервентів і українських націоналістів проходила в умовах жахливого терору Москви над українським народом. Звичайно, не можна сказати, що цього терору не було б, коли б не було німецького заграванння українською картою. Москва тероризувала б Україну і без того, за саме тільки прагнення українського народу до справжньої державної незалежности. Але німецька політика, безперечно, дала Москві в руки ще один аргумент.

III

Однак на переломі 1938 і 1939 років постали факти, які показали, що справа походу Гітлера на Україну не така проста і що сподівання Англії та Франції на те, що Гітлера можна легко задовольнити ціною мовчазної згоди на похід на Україну, не цілком оправдані. Поперше, в той час вийшло на яв, що, хоч Гітлер хотів домовитися з поляками про спільну східню політику, він перед тим бажав забрати полякам Ґданськ і Поморський коридор, а, може, й звести Польщу до ролі звичайного сателіта. За таку ціну він годився поступитися полякам у пункті їхніх постійних наполягань передати Угорщині Карпатську Україну. Таке запевнення дав Ріббентроп Ліпському вже 25 жовтня 1938 року, тобто в час, коли в багатьох европейських столицях вірили, що Гітлер затримає Карпатську Україну як

вихідну позицію в дальшій грі українською картою.[16]) Подруге, заки йти на Схід, Гітлер хотів дістати від Англії і Франції давні німецькі колонії. Потрете, не питаючися Чемберлена, Гітлер захопив у березні 1939 року всю Чехію. Для кожного було ясно, що черговою жертвою Гітлера буде Польща. Тут Англія мусіла вже протиставитися, хоч, правда, аж до підписання німецько-радянського пакту про неаґресію англійці не тратили надії відхилити Гітлера від війни на Заході.

Нічого дивного, що такий оборот справ мусів викликати також серйозні переоцінки в думанні московського політбюра. Насамперед Москва побачила, що її заходи для організування антигітлерівської коаліції не дали результату. В умовах кризи напередодні Мюнхенського договору у вересні 1938 року військові союзи Чехо-Словаччини з Францією і СРСР виявилися безвартісними клаптиками паперу. Франція не збиралася тоді помагати Празі, хоч Москва на цьому наполягала, бо, побоюючися війни проти Німеччини, Кремль волів би, якби така війна почалася за Чехо-Словаччину при підтримці Англії і Франції. А в той же час Франція і Англія заключили з Гітлером Мюнхенський договір.

В таких умовах восени 1938 року видавалося, що тепер уже ніщо не стане на перешкоді походові Гітлера проти СРСР. Правда, була ще Польща, що, загарбавши Заользя, сама опинилась перед німецькими вимогами віддати Ґданськ і Поморський коридор. Щоб шахувати німців, поляки в листопаді 1938 року запропонували Москві відновити існуючий пакт неаґресії між обома державами. Кремль, сам бувши у скрутному становищі, відразу погодився і запропонував зближення і розмови «у спільних справах», серед яких перше місце займала тоді українська проблема з огляду на німецьку гру українською картою. Цю ініціятиву Москви коментував у звіті до свого міністерства закордонних справ німецький амбасадор у Москві Шуленбурґ, кажучи, що Польща і СРСР однаково бояться того, що Карпатська Україна при підтримці німців стане «кристалізаційним осередком українського визвольного руху».[17])

Але поляки боялись надто близько анґажуватися з Москвою, мовляв, це тільки озлобить Гітлера. До речі, майже до 1 вересня 1939 року Бек вірив, що Гітлер війни за Ґданськ не почне. В таких умовах у Кремлі зрозуміли, що провалились не тільки московські заходи втримати в антинімецькій коаліції Англію і Францію, але що до цієї коаліції не вдасться приєднати навіть серйозно вже загрожену німцями Польщу, уряд якої далі спекулював можливістю порозуміння з Гітлером. Таким чином перед Сталіном встало мариво війни сам-насам з Німеччиною, тобто якраз те, чого він за всяку ціну хотів уникнути.

Такої війни Сталін мусів боятися. Насамперед СРСР не був до війни готовий економічно. Крім того, рік тому сам Сталін розгромив керівний штаб червоної армії, а нові кадри не мали ще потрібного

знання і досвіду. Врешті по жахливому насильстві колективізації і по безоглядних чистках найбільша небезпека грозила Кремлеві від власного запілля, передусім від України. Коли б Німеччина справді висунула плян державної самостійности України, як про це писали тоді в міжнародній пресі і говорили в дипломатичних канцеляріях Заходу, Кремль міг опинитися перед провалом. У таких умовах перед Сталіном осталась одна ще шанса уникнути війну з Гітлером: договоритися з ним.

А втім ця шанса сама прийшла в сталінські руки, при чому найбільше поміг при цьому польський уряд. Я вже згадав, що Варшава отягалась прийняти німецькі пропозиції в справі спільної політики щодо радянської України і думала, що головна небезпека для неї лежить у Карпатській Україні. Коли Гітлер це побачив, він у розмові з Беком 5 січня 1939 року в Берхтесґадені заявив, що він властиво не має політичних плянів щодо України.[18]) Чому Гітлер склав Бекові таку заяву? На перший погляд у ній не було нічого нового, бо подібне говорив уже попередньо Ґерінґ Ліпському. Але діялося це в іншій обстанові. Восени 1938 року німці ще сподівалися переконати поляків у потребі відступлення їм Ґданську та Поморського коридора і намовити на спільну українську політику. В січні 1939 року становище було вже інше, дарма що 6 і 26 січня Ріббентроп намагався повернутися в розмові з Беком до цих питань. Але це був уже час, коли в Польщі щораз більше підіймалася хвиля антинімецьких настроїв і коли про будь-яке домовлення між німецьким і польським урядами важко було думати. Навпаки, німецький уряд у той час уже цілком серйозно брав на увагу можливість війни проти Польщі. Отже ясно, що Гітлер не хотів, щоб в обороні Польщі виступив СРСР. Радянський Союз можна було відхилити від допомоги полякам тільки запевненням, що Німеччина має територіяльні претенсії тільки до Польщі і що вона зовсім не збирається йти проти СРСР — всупереч тому, що пишеться в міжнародній пресі. Отже в такому світлі заява Гітлера Бекові про те, що він не має інтересів на Україні, здається призначеною не для Бека та поляків, але для Москви. Що це є не припущення, а факт, видно з рапорту німецького амбасадора в Москві Шуленбурґа від 28 лютого 1939 року. Шуленбурґ писав до Берліну, що заява Гітлера Бекові дійшла до відома Кремля і викликала там дуже прихильне враження.[19]) Виходить, що німці влаштували справи так, щоб Москва своєчасно довідалася про те, що Гітлер говорив Бекові.

Так утворилось міжнароднє становище, коли і в Берліні, і в Москві почали сумніватися в доцільності дотеперішнього курсу ворожнечі і заходилися зондувати можливості порозуміння. Про це свідчить дальший розвиток подій. Сталін не дав Гітлерові довго ждати відповіді на його заяву Бекові. Виступаючи на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 року, Сталін висміяв міжнародні спекуляції на те, що,

мовляв, можна приєднати Радянську Україну до Карпатської України, і сказав, що Англія, Франція та Америка дуже зацікавлені в тому, щоб Гітлер пішов походом на Україну, зокрема тепер, коли він має в руках Карпатську Україну. Сталін сказав: «Виглядає, що той підозрілий шум має своєю метою збудити гнів СРСР проти Німеччини, затруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без наявних для цього причин». Сталін додав, що німці дуже розчарували англосаксів та французів тим, що не вибираються на Схід, але вимагають колоній. А втім, казав він, Радянський Союз прагне до співпраці з усіма сусідами та державами.[20])

Це вже була виразна пропозиція німцям, — і так ці слова Сталіна зрозуміли і в Берліні. Пізніше, коли 23 серпня 1939 року Молотов підіймав у Москві тост за тривалість щойно підписаного німецько-радянського пакту про неагресію, він потвердив, що саме така була інтенція промови Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) і що йому, Сталінові, належить подяка за ініціятиву наладнати приязні взаємини з Німеччиною.[21])

Також Гітлер не дав Сталінові довго ждати відповіді на його промову на XVIII з'їзді ВКП(б). Вже через два дні по промові Сталіна, тобто 12 березня 1939 року, Гітлер повідомив угорського посла в Берліні, що Угорщина може окупувати Карпатську Україну при нагоді найближчої кризи, себто ліквідації Чехо-Словаччини, що, як відомо, і сталося 15 березня 1939 року.[22]) Звичайно, це не була ані німецька поступка Угорщині, бо з нею німці не дуже мусіли рахуватися, ані Польщі, бо в той час польський уряд уже накладав з Лондоном у справі оборони проти німецької агресії. Віддаючи Карпатську Україну угорцям, Гітлер давав реальний доказ Сталінові, що найбільш небезпечне для Москви українське питання він не думає далі розгравати. Таким чином Карпатська Україна була першою ціною, яку Гітлер платив за порозуміння з Москвою.

Зрештою, про те, що саме така була інтенція німців, вони виразно сказали більшовикам дещо пізніше. 30 травня 1939 року державний секретар німецького міністерства закордонних справ Вайцзекер заявив радянському шарже д'афер Астахову, що існують можливості наладнати радянсько-німецькі спірні питання, бо Німеччина, відмовившися від Карпатської України, усунула цим причину для війни.[23]) Що Карпатська Україна чи, точніше, українська проблема справді була центральною справою, яка тривожила Кремль, видно з того, що він прийняв таке німецьке вияснення. До речі, у повоєнному документі радянської історіографії читаємо таке вияснення, чому Москва рішилася на порозуміння з Німеччиною в 1939 році: «Всупереч сподіванням найбільш реакційних кіл США, Англії і Франції, вона (Німеччина — М. П.) не зарискувала на весні 1939 року почати війну проти СРСР. Німецький уряд відклав свої пляни і зняв питання про Україну, яке так широко використовували тоді провокатори війни».[24]) І

цим разом більшовики не дали німцям довго ждати відповіді на сугестії Вайцзекера. 15 червня 1939 року болгарський посол у Берліні відвідав заступника державного секретаря в німецькому міністерстві закордонних справ Вермана і сказав йому, що попереднього дня його відвідав Астахов і заявив йому, що СРСР готовий не заключати з Англією договору про взаємодопомогу на випадок війни — під умовою, що Німеччина підпише з Радянським Союзом пакт про неаґресію. [25])

Дальші події покотились відомими шляхами. Ще заки прийшло до підписання німецько-радянського пакту про неаґресію, тобто впродовж весни і літа 1939 року, ішли довгі переговори між Англією та Францією і СРСР, але вони не дали позитивного висліду. Тут на ході подій знов сильно заважило становище Польщі. Москва вимагала, щоб французи та англійці натиснули на Варшаву, щоб остання дозволила червоній армії ввійти на польську територію в разі німецької аґресії на західніх кордонах Польщі. Сталін, очевидно, хотів, щоб тереном війни стала польська територія, а не його власне небезпечне запілля. Однак на це поляки не годились. А англійці і французи мали надію, що їм таки удасться відмовити Гітлера від війни проти Польщі, і не поспішали з розмовами в Москві. Інтересно при цьому, що тодішні керівники французької та англійської закордонної політики не брали серйозно на увагу можливостей німецько-радянського порозуміння, дарма що, наприклад, на таку можливість кількакратно звертала увагу тодішня американська дипломатія. Ще 26 листопада 1938 року американський амбасадор у Варшаві Бідл інформував Вашінґтон про можливість такого розвитку подій. Подібно оцінював становище між Берліном і Москвою в січні і лютому 1939 року американський амбасадор у Москві Дейвіс. [25]) А американський шарже д'афер Кірк звертав увагу в січні 1939 року на такий інтересний у тодішніх умовах деталь, що радянська преса перестала писати про загрозу для України з боку німців, дарма що про це писала вона зовсім недавно і не зважаючи на те, що про цю загрозу пишуть на Заході далі. Кірк здогадувався, що більшовики, правдоподібно, одержали якісь запевнення під цим поглядом або прямо з Берліну, або через Варшаву. [27]) Рапорт Кірка датований 19 січня 1939, а, як знаємо, 5 січня Гітлер запевнив Бека у своїй незаінтересованості Україною.

Але коли англійці і французи не поспішали з розмовами в Москві, з розмовами поспішав Гітлер. 23 серпня 1939 року Ріббентроп прибув у Москву і по коротких пересправах, в яких брали участь Сталін та Молотов, німецько-радянський пакт про неаґресію був підписаний. Вісім днів пізніше німецькі армії перейшли кордони Польщі, і друга світова війна почалася. В її підготові український фактор був, безперечно, одним з дуже важливих.

IV

Досі ми знайомилися з тією ролею, яку грала українська справа у взаєминах між Німеччиною і СРСР у 30-их роках і зокрема в тимчасовому замиренні між Гітлером і Сталіном в серпні 1939 року. Тепер я хочу змалювати ті пляни, що існували в керівних німецьких колах щодо України напередодні німецько-радянської війни 1941 року.

Насамперед треба сказати, що заключення пакту Молотов-Ріббентроп обмежило німецькі можливості використовувати українську карту. Перш за все — українці, які в'язали свої надії на державне усамостійнення України, у випадку німецько-радянського зудару, побачили, що їхні сподівання зовсім не оправдалися. Віддавши Карпатську Україну угорцям і підписавши з Москвою пакт неагресії, Берлін ніби відмовлявся від попереднього курсу своєї політики в українському питанні, а Україну визнавав виключною сферою російських імперіяльних інтересів. В таємному протоколі, що був додатком до публічного документу про пакт неагресії, Німеччина і СРСР домовилися, що межа сфер їхніх впливів на території Польщі проходитиме ріками Нарва-Вісла-Сян, отже в німецькій сфері мали остатися тільки західні окраїни української території.

Правда, вартість цього німецько-радянського домовлення видно з того, що вже три тижні після заключення пакту Молотов-Ріббентроп німці брали на увагу можливість існування «самостійної Галичини і польської України». 12 вересня 1939 року, тобто тоді, коли розвал Польщі був уже очевидний, відбулася в «поїзді фюрера» нарада, на якій були присутні шеф штабу збройних сил маршал Кайтель, міністер закордонних справ Ріббентроп і адмірал Канаріс. На нараді розглядали питання, як повинні укластися майбутні взаємини між Німеччиною і Польщею, і брали на увагу три можливості: 1) четвертий поділ Польщі між Німеччиною і СРСР, при чому Німеччина мала б заявити своє незаінтересування землями на схід від лінії Нарва-Вісла-Сян; 2) незалежна польська держава на залишеній полякам території — цього, мовляв, хоче Гітлер, щоб могти заключити мир з новим польським урядом; 3) решта Польщі дезінтеґрується з тим, що Литві припаде терен Вільни, а «Галичина і польська Україна стають самостійні (при умові, що на це погодиться СРСР)».[28]) А ще два тижні пізніше німці навіть офіційно пробували змінити постанови таємного протоколу: 28 вересня 1939 року на конференції в Москві Ріббентроп домагався від Сталіна відступити Німеччині Борислав і Дрогобич у заміну за Литву, яку зрештою Гітлер уже раніше обіцяв Сталінові. Сталін відмовився, покликаючись на те, що обидва міста належать до України.[29])

Але, як уже згадано, Гітлер розглядав порозуміння з Радянським Союзом як короткотривале відхилення від головної мети своєї закор-

донної політики — здобути простори на Сході. В міру того, як війна з Англією продовжувалась, Гітлер почав навертатись до погляду, що проти СРСР треба буде виступити ще до часу закінчення війни на Заході. Він уважав, що Англія не хоче капітулювати тому, що орієнтується на СРСР як на майбутнього союзника. Отже — розумував Гітлер — для того, щоб поставити англійців на коліна, треба розбити СРСР. [30])

В таких умовах перед німцями мусіло природним порядком знову встати українське питання. Його поставив сам Гітлер на нараді з генералами 21 липня 1940 року, коли з'ясовував політичні цілі походу проти СРСР. За свідченням присутнього на нараді генерала Гальдера, Гітлер сказав, що ціллю походу повинні бути, м. ін., «українська держава, балтійський союз держав, Білорусія, Фінляндія». [31]) Таке становище Гітлера дало підставу німецьким генералам припускати, що майбутня війна проти СРСР буде ведена саме з такими політичними цілями, і про це свідчать також інші німецькі джерела. [32]) Таке сподівання німецьких військових кіл було тим більше виправдане, що подібні погляди висловлював Гітлер уже раніше. Ще на весні 1939 року, коли назрівала польсько-німецька криза, Гітлер мав розмову з тодішнім командувачем збройних сил ген. Бравхічем. У звіті з цієї розмови записано, м. ін., таке: «Фюрер не хоче йти на Україну. Можливо, що можна б створити українську державу, але ці проблеми остаються покищо відкритими». [33])

Однак уже 31 березня 1941 року на нараді з генералами Гітлер представив зовсім інші політичні цілі війни проти Радянського Союзу. Він сказав, що війна матиме характер війни ідеологічної і що в ній німецькі збройні сили мусять ужити всіх засобів, щоб знищити ворога тотально, і що ворогом є не тільки комуністичний режим, але також народи СРСР. Їх також треба масово винищувати або прогнати з окупованих теренів, на яких мають поселитися німці. Тому треба створити німецькі «райхскомісаріяти», перебрати в німецькі руки всю владу, а місцеву інтеліґенцію нищити, широко застосовувати терор тощо. [34])

На підставі доступних на Заході документів не можливо встановити, що було причиною такої зміни в політичних плянах Гітлера. Справа, звичайно, не в тому, що 31 березня 1941 року Гітлер складав стосовні заяви. Вони цілком відповідали принциповим напрямним німецького нацизму: здобути на Сході Европи простори для німецької раси. Але неясним лишається питання, чому Гітлер рішився на такий курс всупереч відмінним пропозиціям, що їх він ставив зовсім ще недавно. Існуючі документи стверджують тільки те, що учасники нарад були заскочені новим курсом. Але, оскільки Гітлер був найвищим авторитетом, ніхто не пробував оспорювати його погляди, які взагалі зразу ставали догмою. Частинним поясненням такого становища Гітлера може бути також його характер — характер людини

внутрішньо незбалянсованої, жорстокої і тупої у своїх настановах, що не сприймала будь-якої критичної думки. Крім того, велике значення мусіла мати його ігноранція щодо народів СРСР та його тупа ненависть до них. Але, якби там не було, програма ідеологічної війни на знищення народів СРСР, що її проголошував Гітлер, була неоціненим подарунком для Сталіна: вона не тільки давала йому змогу врятувати власну голову і створену ним рабовласницьку систему від ненависти народів СРСР. Що більше, така гітлерівська політика дозволяла Сталінові виступити перед народами СРСР у ролі їх захисника перед гітлерівським варварством.

Але, не зважаючи на таку свою настанову, два дні пізніше, себто 2 квітня 1941 року, Гітлер доручив Альфредові Розенберґові опрацювати політичні пляни кампанії проти СРСР і організувати центр управління для здобутих у процесі війни східніх просторів, а 20 квітня іменував його уповноваженим для політичних питань СРСР.[35]) А втім Розенберґ був відомий з того, що він уявляв війну проти СРСР не тільки як засіб забезпечити для Німеччини простори на Сході. Він також передбачав спорудження на місці централізованої імперії державних або сателітних творів окремих народів — росіян, українців, білорусів та ін. Такі погляди мав не тільки Розенберґ. Також інші німецькі сходознавці, що працювали в різних установах — у війську, в партії і навіть у формаціях СС — вважали, що перемога над більшовизмом можлива тільки тоді, коли Німеччина висуне відповідну політичну програму, принаймні частинно прийнятну для народів радянської імперії.

Одержавши згадане доручення від Гітлера, Розенберґ відразу зорганізував штаб співробітників і приступив до праці. Таким чином постало шість основних документів-еляборатів, в яких були викладені основні принципи пропонованої Розенберґом політики на Сході Европи. Всі ці документи, написані між 2 квітня і 28 червня 1941 року, були включені в акти Нюрнберзького процесу під окремими знаками. [36]) Для дослідження німецької східньої політики, а зокрема плянів української політики Німеччини, вони мають першорядне значення.

Перший дукумент має дату 2 квітня 1941 року, тобто того самого дня, коли Розенберґ одержав від Гітлера згадане доручення. Отже можна припускати, що авторство цього документу належить Розенберґові. В документі висловлені наступні погляди:

Більшовицька Росія є не одноцілою національною державою, а конґльомератом народів, що були завойовані Москвою. Війна Німеччини проти СРСР принесе скору окупацію його території, але ця окупація не може визначатися тільки мілітарними та економічними міркуваннями; треба виходити також з політичних міркувань. Політично на території СРСР існують такі окремі комплекси: 1) Великоросія з Москвою як столицею, 2) Білорусія з Менським або Смоленським,

3) Естонія, Литва, Латвія, 4) Україна з Кримом і Києвом як столицею, 5) Дін з Ростовом, 6) Кавказ, 7) російська центральна Азія або російський Туркестан. Центр імперії створило колишнє Велике Князівство Московське, і тому метою німецької політики має бути постійне послаблення цього центру. Тому треба насамперед знищити більшовицьку імперію, а відтак її сумежні частини включити в Україну, Білорусію, Дін. Балтійські країни треба розглядати як терени майбутнього поселення для германських народів.

Про Україну в документі сказано, м. ін., таке: «Всупереч твердженням московських істориків, погляди яких опанували всю европейську науку, її (України — М. П.) незалежне державне існування спирається на безперервну традицію. Якщо йдеться про цей терен, то політичне завдання полягало б у тому, щоб підтримувати незалежне національне життя доти, доки, можливо, можна буде створити незалежну державу. Метою цієї держави було б до спілки з Доном і Кавказом творити Чорноморський союз, щоб постійно шахувати Москву і забезпечити для Великонімеччини життєвий простір на сході». Економічно ці терени мали б стати сирівцевою базою для Німеччини. До України треба прилучити також терени Курщини і Вороніжчини, які є в більшості своїй українські. Якщо йдеться про Дін, то там самостійницькі прагнення слабші, ніж на Україні, але їх також треба підтримати. Долини рік Кубані і Тереку, себто області Краснодару та Орджонікідзе, заселяють також у великій мірі українці. Окремий державний комплекс творять грузини, вірмени, азербайджанці. В російському Туркестані завжди були сильні тенденції відділитися від Росії.[37])

Подібні погляди викладені в другому меморандумі Розенберґа чи когось з його співробітників. Документ має дату 29 квітня 1941 року, і в ньому з'ясовано завдання політичного департаменту майбутнього міністерства східніх теренів. У ньому говориться вже тільки про п'ять окремих теренів. Принцип їхньої організації мав би бути такий самий: «Пропоновані терени не можуть бути випадкової натури, але мусять відповідати історичному та національному розвиткові і таким чином відзеркалювати політичні вимоги майбутнього. Принципово ці проблеми тісно пов'язані з історією і природою багатьох національностей на Сході».[38])

Третій документ — це інструкція для майбутнього «райхскомісара України», яким, згідно з плянуванням Розенберґа, мав стати Арно Шікеданц. Документ має дату 7 травня 1941 року, і в ньому читаємо: «Завданням німецького райхскомісара України є насамперед забезпечити харчі та сирівці для німецького Райху і таким чином скріпити німецьке воєнне керівництво, а відтак установити вільну українську державу в найтіснішому союзі з Великонімецьким Райхом. Протягом сторіч українці і росіяни ведуть боротьбу, дарма що великоросійській політиці та історіографії вдалося цю безперервну боротьбу приховати».

Підготову до утворення української держави треба вести скоро, бо російський імперіялізм відродиться відразу по програній війні. Тому треба подбати про відродження українських історичних традицій, допустити працю Київського університету, розбудувати українські школи, українська мова має стати панівною, у вищих школах треба вчити німецької мови. Належить проповідувати ідею спілки України і Кавказу в Чорноморському союзі. «Завдання німецького райхскомісара України можуть мати світове історичне значення. Якщо вдасться при помочі всіх політичних, психологічних, культурних засобів побудувати вільну українську державу від Львова до Саратова, тоді буде зламаний сторіччями триваючий тиск, що йде на німецький народ з боку російської імперії».[39])

Інтересно відзначити, що в останньому реченні слово «від Львова» перекреслено. Треба припускати, що в час писання, автор меморандуму не знав, що Галичина буде прилучена до Генеральної Губернії, і що він або хтось інший, читаючи потім цей документ, побачив, що така пропозиція є безпредметна.

Четвертий документ — це інструкція для комісарів східніх теренів; він має дату 8 травня 1941 року. В ньому знову повторено, що політичною метою війни проти СРСР буде звільнити Німеччину від тиску російського імперіялізму і не допустити до відродження російської імперії в майбутньому. Тому треба спертися на народи, які вели довгу боротьбу проти Петербурґу і Москви. Але доля окремих народів радянської імперії в цьому документі визначається вже дещо інакше. Литва, Латвія і Естонія, а з ними і Білорусія мають творити так званий «Остлянд» і бути німецькими теренами. Про Україну сказано приблизно те саме, що і в попередніх документах: «Україна має стати самостійною державою в союзі з Німеччиною, а Кавказ із сумежними північними теренами має стати федеративною державою з німецьким уповноваженим. У цій великій східній роботі йдеться в основному про те, щоб заснувати нові (слово «нові» написане замість перекресленого «три» — М. П.) державні твори приблизно з 70 мільйонами жителів, а інший державний твір (Росію) відвести на її власний життєвий простір».[40])

Найінтереснішим є п'ятий документ. Це є промова, що її виголосив Розенберґ 20 червня 1941 року, тобто за два дні перед початком німецького нападу на СРСР. Розенберґ промовляв на нараді керівних діячів партії, уряду і війська. В промові, з одного боку, багато відомої націонал-соціялістичної фразеології про те, що східні терени мусять забезпечити Німеччину сирівцями, що населення мусить працювати і голодувати, служити німцям, словом, усе те, що творило справжню політику Німеччини на теренах СРСР. З другого боку, Розенберґ зробив обширний виклад про те, як, на його думку, повинні виглядати політичні відносини на Сході Европи. Він говорив, що, якщо йдеться про політичні цілі війни, то в Німеччині існують дві кон-

цепції. Перша — це розбити більшовизм і зберегти російську імперію. Він, Розенберґ, був завжди проти такої політики, бо вона криє в собі серйозні небезпеки для німецького народу. Справа в тому, що Схід, точніше, російська імперія, дуже атрактивні для німців. Дуже скоро після розвалу більшовизму ця імперія притягне до себе німецьких фахівців, вони її розбудують і перетворять у нову загрозу для райху. «Якщо ми заступимо Сталіна новим царем чи якимсь націоналістичним вождем, то це одного дня змобілізує всю їхню енергію проти нас». Бо, як сказав Розенберґ, Москва завжди ненавиділа Захід і мала супроти нього ворожі пляни.

Тому треба йти за другою концепцією, яка виходить з заложення, що Росія не була і не є національною державою, а являє собою державу національностей. Але російській історіографії вдалося переконати Захід, що в Росії живуть тільки росіяни. Таку науку про Росію прийняли також численні німецькі професори і поширили її в німецьких університетах. Інші погляди ці професори плямували як «науково невитримані», а в крайньому разі допускали, що на Сході Европи живуть десятки племен. Розенберґ уважає, що це є «намагання легковажити національну проблему, заперечувати розвинені народи і допускати існування сотень відламів».

А в той же час сама Москва намагалась послабити зсередини неросійські народи переселюванням, нищенням інтеліґенції тощо. Тим не менше неросійські народи використали революцію 1917 року, щоб зразу відділитись від Москви. Процес розкладу російської імперії спинили більшовики. Розвал більшовизму треба використати для того, щоб розгромити також російську імперію, при чому треба виходити з існування таких чотирьох блъоків: 1) Велика Фінляндія, 2) Балтійські країни, 3) Україна, 4) Кавказ. Метою німецької політики є «свобода українського народу». Але Розенберґ додає: «В якій формі і в яких розмірах зможе пізніше постати українська держава, про це покищо немає сенсу говорити. Всі, що працюють над справами Сходу, мусять наставитися на те, щоб виявити прихильне становище до цих питань». Тому треба відновити працю університету в Києві, відкрити українські технічні школи, видати твори клясиків української літератури, дозволити утворення української партії, напр., Українського Вільного Козацтва, плекати традиції гетьманів Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи. Не треба боятися, що Україна може колись піти проти Німеччини, бо вона завжди буде під загрозою з боку Росії. Зрештою краще мати добровільну співпрацю 40 мільйонів людей, ніж ставити вояка за кожним селянином.

Окрему федеративну державу треба створити на Кавказі. Однак Німеччина не повинна йти слідами Росії і поселяти там німців; вона має робити так, щоб Кавказ сам просив союзу з Німеччиною і допомоги від неї для забезпечення свого існування. Таким чином можна

буде здійснити також побудову Чорноморського союзу держав з Україною і Кавказом.

Четвертий комісаріят побіч Прибалтики, України і Кавказу мають творити терени між Петербурґом, Москвою і Уралом. Треба заявити, каже Розенберґ, що «ми також сьогодні не є ворогами російського народу», що «наша боротьба за новий лад ведеться в цілому в дусі права народів на самовизначення». Метою німецької політики є «завернути первісну Московію до її традицій і спрямувати її на схід». Там, зокрема на Сибірі і в Азії, вона має величезні можливості.

В проектах Розенберґа окремі комплекси територій повинні були мати такі розміри: «Бальтенлянд» — 550 тис. кв. кілометрів і 19,3 млн мешканців; Україна з Курщиною та Вороніжчиною, з Тамбовом та Саратовом — 1,1 млн кв. кілометрів і 59,5 млн мешканців; Кавказ — 500 тис. кв. км і 18 млн мешканців; врешті Росія — 2,9 млн кв. кілометрів і від 50 до 60 млн мешканців, «Бальтенлянд» має бути протекторатом, Україна — національною державою, Кавказ — федеративною державою.

Однак покищо — кінчає Розенберґ — цієї програми не треба розголошувати, а належить говорити тільки про визволення народів від більшовизму, про те, що революція була добра, що повороту до царату не буде, а одночасно буде направлене зло, яке вчинила сталінська бюрократія, зокрема колгоспами. З цією програмою треба звертатись не до самих росіян, але до всіх народів СРСР.[41])

Шостий і останній із згаданих вище документів — це звіт Розенберґа з розмови з адміралом Канарісом 28 червня 1941 року, отже вже після того, як війна на Сході почалася. Розенберґ просив Канаріса, що був шефом розвідки, назвати йому видатніші постаті серед еміґраційних діячів народів СРСР, з якими Розенберґ міг би в свій час нав'язати взаємини і яких можна було б уважати репрезентантами стосовних народів. Покищо Розенберґ не хотів ні з ким із них в'язатися офіційно.[42])

Отже такі були пляни Розенберґа і його співробітників щодо Сходу Европи. Як показав пізніший розвиток подій, ці пляни зовсім не були здійснені, і вплив Розенберґа та очолюваного ним східнього міністерства на політику в окупованих німцями теренах був мінімальний. Про цю політику рішали Гітлер, Гіммлер, Ґерінґ, Борман, Кох та інші, і вона відповідала інструкціям Гітлера з 31 березня 1941 року про характер і цілі т. зв. ідеологічної війни, скерованої на знищення народів СРСР або перетворення їх у німецьких рабів. Таку політику на ділі проводив і сам Розенберґ, а якщо і мав до неї застереження, то не міг чи не хотів їх боронити. Зрештою і його найпершою метою було завоювати та опанувати терени Східньої Европи для німецької раси. На Нюрнберзькому процесі Розенберґ заявив, що про настанову Гітлера вести війну за знищення або поневолення народів СРСР він довідався щойно на нараді в головній квартирі «фюрера» 16 липня

1941 року, що цим він був дуже заскочений і пробував проти такої настанови протестувати — зрештою, без всякого результату. Хоч Розенберґ говорив про це, як підсудний на процесі, і хотів себе боронити, проте у його виясненні може бути частина правди. Інакше важко було б уявити, чому він наказав опрацювати шість згаданих вище проєктів.

До речі, нарада, що відбулася 16 липня 1941 року, настільки характеристична для німецької політики на Сході, зокрема на Україні, що треба її тут також згадати, дарма що вона часово виходить поза рами нашої теми. На нараді були присутні: Гітлер, Ґерінґ, Розенберґ, Ляммерс, Кайтель і Борман. Гітлер виголосив своє експозе, в якому, м. ін., згадав про статтю однієї газети у Віші (Франція), яка писала, що війна проти СРСР — це війна за Европу і для европейців. Це, казав Гітлер, звичайний абсурд. Війна ведеться за перемогу для німців, і з неї будуть користати тільки німці. Тільки німці зможуть носити зброю і ніяк не слов'яни, чехи, козаки чи українці. Ціллю німців є опанувати східні терени, адмініструвати ними і експлуатувати їх. Звичайно, про це не треба говорити публічно; натомість треба писати, що Німеччина визволяє народи від більшовизму. Для німців Схід має стати раєм на землі, а нижчі раси мусять німцям поступитись.

Не менше інтересними була дискусія і зауваги з приводу експозе Гітлера. Розенберґ вказав на те, що в кожному комісаріяті треба вести іншу політику, наприклад, на Україні треба посилювати національну свідомість, дати університет у Києві тощо. На це відразу озвався Ґерінґ, що першим завданням німецької політики є забезпечити харчі для Німеччини, а Борман висловив сумнів, чи існує взагалі поза еміґрантами українська культурна верства. На це Розенберґ кинув репліку, що власне на Україні є самостійницькі аспірації і їх треба підтримати. Коли Гітлер повідомив, що він передасть румунському диктаторові Одессу та Басарабію, Розенберґ застерігся, мовляв, це території українські. Застерігся також Ґерінґ, але тому, що, мовляв, ці терени Німеччина повинна затримати для себе. Розенберґ заявився виразно проти, коли Гітлер повідомив, що він включить Галичину до Генеральної Губернії, а Крим буде проголошений просто німецькою територією по змозі з найбільшим запіллям. Але застереження Розенберґа Борман злегковажив зауважою, що, мовляв, Розенберґ «має слабість до українців». На цій нараді Гітлер також повідомив, що райхскомісаром України він призначає Еріха Коха, а Ґерінґ виступив з пропозицією застосувати на Україні і на інших окупованих теренах збірну відповідальність населення, кажучи, що треба «розстрілювати кожного, хто дивиться на нас вовком». [43])

*

Я старався показати місце, яке займала українська проблема у плянах великодержав, що готовилися до другої світової війни. Із ска-

заного ясно, що кожна з них розглядала Україну як об'єкт, що його можна використати в грі за здійснення своїх цілей. Англійці та французи хотіли за ціну України відвернути від себе німецьку загрозу. Політика Москви в українському питанні також була ясна. Москва хотіла за усіх умов забезпечити за собою панування над багатою українською провінцією імперії. Німці дивились на Україну як на атут у пересправах з Москвою, а відтак як на колоніяльну територію, по змозі без українського народу або з українцями в ролі рабів. Немає ніякого сумніву, що коли б Гітлерові вдалося перемогти на Сході, ця перемога принесла б українському народові фізичне винищення і ґеноцид у розмірах, що, правдоподібно, перевищували б усі нещастя, які до того часу спали на Україну.

Такі політичні цілі сторонніх сил щодо України визначили також розміри випробувань і трагедії українського народу. Сподівання, що війна створить умови, в яких український народ зможе розгорнути переможну боротьбу за повне державне усамостійнення, не виправдались. Замість того війна принесла українському народові незчисленні жертви в людях і страшне спустошення матеріяльної та духової культури.

---

[1]) „Nazi Conspiracy and Aggression", Washington, 1946, vol. VII, p. 753.

[2]) Gerhard L. Weinberg, „Der deutsche Entschluss zum Angriff auf die Sowjetunion", cf. „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte", Oktober 1953, S. 305.

[3]) „Documents on British Foreign Policy 1919-1939", Third Series, vol. III, London, 1950, p. 306.

[4]) „Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945", Serie D, Band IV, Baden-Baden, 1951, S. 315-317.

[5]) „Documents on German Foreign Policy 1918-1945", Series D, vol. I, London, 1949, p. 718.

[6]) Harold L. Ickes, „The Secret Diary", vol. II, New York, 1954, p. 519.

[7]) Jacques Debu-Bridel, „L'Agonie de la troisieme Republique 1929-1939", Paris, 1948, p. 511.

[8]) „Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945", Serie D, Band V, Baden-Baden, 1953, Dok. N. 257.

[9]) Министерство иностранных дел СССР. «Документы и материалы кануна второй мировой войны», т. I, ноябрь 1937-1938 гг. Госиздат, 1948, стор. 175.

[10]) „Documents on German Foreign Policy 1918-1945", Series D, vol. V, Washington, 1951, pp. 161, 168.

[11]) Цит. з праці «История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-1945», том первый, Москва, 1960, стор. 79.

[12]) «ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», ч. II, 1925-1939, Огиз, 1940, стор. 534-535.

[13]) С. В. Косіор, «Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні», «Червоний шлях», ч. 8-9, Харків, 1933, стор. 268.

[14]) П.П. Постишев, «Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні», «Червоний шлях», ч. 2-3, Харків, 1934, стор. 169.

[15]) Хрущев Н. С., «Речь на XVIII съезде ВКП(б) 13 марта 1939», Госиздат, 1939, стор. 13 і 6.

16) „Les relations polono-allemandes et polono-sovietiques au cours de la periode 1933-1939". Recueil de documents officiels. Paris, 1940, p. 72.
17) „Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945", Serie D, Band V, Baden-Baden, 1953, S. 115-117.
18) „Documents on German Foreign Policy 1918-1945", Series D, vol. V, p. 153-158.
19) „Documents on German Foreign Policy 1918-1945", Series D, vol. IV, p. 629.
20) «Известия», 11 марта 1939 г.
21) „Nazi-Soviet Relations 1939-1941". Documents from the Archives of the German Foreign Office. Department of State, Washington, 1948. Edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, p. 76.
22) „Documents on German Foreign Policy 1918-1945", Series D, vol. IV, p. 266.
23) «История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-1945», том первый, Москва, 1960, стор. 174.
24) там же, стор. 162.
25) „Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939-1941. 251 Dokumente aus den Archiven des Auswärtigen Amtes und der deutschen Botschaft in Moskau", Tübingen, 1949, Herausgegeben von Dr. Alfred Seidl, S. 23.
26) John A. Lukacs, „The Great Powers and Eastern Europe", New York, 1953, p. 213.
27) „Foreign Relations of the United States". Diplomatic Papers, The Soviet Union 1933-1939, Washington, 1952, pp. 731-732.
28) „Nazi Conspiracy and Aggression", vol. V, p. 768; Karl Heinz Abshagen: „Canaris. Patriot und Weltbürger", Stuttgart, 1954, S. 208-209.
29) „Documents on German Foreign Policy . . .", vol. VIII, p. 160.
30) „Nazi Conspiracy and Aggression", vol. VII, p. 753.
31) Gerhard L. Weinberg, „Der deutsche Entschluss . . .", S. 308.
32) Walter Goerlitz, „Der deutsche Generalstab", Frankfurt a. M., 1950, S. 556.
33) „Nazi Conspiracy and Aggression", vol. VIII, p. 84.
34) Walter Goerlitz, „Der deutsche Generalstab", S. 555-556; Peter Bor, „Gespräche mit Halder", Wiesbaden, 1950, S. 196.
35) „Trial of the Major War Criminals", Nüremberg, 1947, vol. XI, p. 476-477, vol. XXVI, Transcript p. 13247.
36) 1017-PS, 1028-PS, 1030-PS, 1038-PS, 1039-PS.
37) „Nazi Conspiracy . . .", vol. III, pp. 674-679.
38) там же, стор. 685.
39) „Trial of The Major War Criminals", vol. XXVI, pp. 567-572.
40) там же, стор. 579.
41) там же, стор. 612-627.
42) там же, стор. 585.
43) „Trial . . .", vol. XXXVIII, p. 87-93, IMT Transcript, vol. XVI, p. 7902; „Nazi Conspiracy . . .", vol. VII, pp. 1086-1091.

Політичні пасквілі як література

ВЛАДИМИР П. БЕЛЯЕВ, Разоблачение. Документальные очерки и повести. Книжно-журнальное издательство, Львов, 1960, 300 стр., тираж 51 000; подписано к печати 19. 9. 1960.

ВЛАДІМІР П. БЄЛЯЄВ, Викриття. Документальні нариси та повісті. Львівське книжково-журнальне видавництво, Львів, 1960, 300 стор., тираж 51 000 екземплярів; підписано до друку 19. 9. 1960.

Читача насамперед цікавитимуть деякі персональні дані про Беляєва, частково вже відомого на еміґрації з листа політичних в'язнів Мордовських концтаборів з 1956 року як співавтора, разом з Михайлом Рудницьким, збірки памфлетів п. н. «Під чужими прапорами» (Львів, 1954).

УРЕ (том I, стор. 541) зараховує його до російських письменників. Він народився 1909 року в Кам'янці Подільському і після закінчення школи ФЗУ (фабрично-заводського учениництва) в 1926 році перейшов працювати на Першотравневий завод у Бердянському. З того ж часу він почав публікувати свої нариси та оповідання в газеті «Червоний кордон». У 1939 році його приймають у члени Спілки письменників СРСР; за трилогію «Стара фортеця» (український переклад, Київ, 1959) він отримує Сталінську премію в 1952 році. Під час другої світової війни виконує функцію военного кореспондента «Советского информбюро» і в липні 1944 року прибуває як кореспондент «Всесоюзного радіо» у Львів, де працює також у «Комісії дослідження гітлерівських злочинств у західніх областях України». Сюжети для своїх найновіших нарисів та повістей він зачерпнув саме з цієї «дослідницької праці». Беляєв є автором кіносценарія нашумілого фільму «Іванна», який випродукувала Київська кіностудія ім. О. Довженка наприкінці 1959 року; у рецензованому збірнику поміщено кіноповість під цією назвою. Літературна творчість Беляєва має в основному політично-аґітаційний характер, вона зокрема і передусім «спрямована, — як інформує УРЕ, — проти Ватикану та українських буржуазних націоналістів». Такими, м. ін., є його «Кордон у вогні» (Львів, 1948) та «Украинские ночи» (Львів, 1958). Цій спрямованості він залишився вірним також у збірнику пасквілів «Викриття».

*

У вступному слові Беляєв безцеремонно розкриває карти: книга призначена «зокрема для молодого читача, який не знає, що діялося на заході України» під час гітлерівської окупації. Використавши це незнання, автор перемішав факти з власною (чи партійною) фантазією, історичні вже події — з спотворювальною більшовицькою аґітацією.

Перший нарис п. н. «Це було у Львові» (стор. 5-33) присвячений, як і можна було сподіватися, справі Оберлендера, «батальйонові Нахтіґалль» і вбивству 36 польських професорів та інтелектуалістів у Львові. Покликаючись на Далліна, Беляєв постійно титулує Оберлендера «абверпрофесором», який після розгрому Польщі в «Абверштелле Кракав» відповідав за українські справи (стор. 7) і який зимою 1939-1940 рр. поїхав разом з О. Ве-

хтером, Г. Кохом та А. Бізанцом у Львів, щоб там «познайомитися з діяльністю комісії в справах переселення німецьких колоністів» та одночасно нав'язати контакти з українськими націоналістами, в тому числі «із зрадником М. Панчишином, майбутнім аґентом СД та кандидатом на міністра охорони здоров'я в бандерівському уряді самостійної України, розігнаному пізніше окупантами, і з єпископом Чарнецьким» (стор. 9). Повернувшись до Кракова, Оберлендер «дав директиву своїй аґентурі з ОУН якнайшвидше підготовити „чорні списки ОУН" на видатних представників польської інтеліґенції та українського народу, які пробували б „вести свою власну політику", різну від політики гітлерівських займанців»; «на чолі розвідки ОУН був поставлений полк. Роман Сушко, люди якого охоче склали „чорні списки" для „абверу", занісши туди з пам'яти всякого невигідного гітлерівцям інтеліґента» (стор. 11).

На дальших сторінках згадується марш першого куреня ДУН з Нойгаммеру на Шлезьку і через Панталовиці біля Ряшева до Львова; згадується також і український командир куреня Роман Шухевич. Бєляєв інформує, що в той час у Львові діяла «п'ята колона оунівців», і свою інформацію спирає на спогадах ген.-лейт. Н. Попеля, командира механізованого корпусу червоної армії, п. н. «В тяжку пору», який писав: «Бої мали жорстокий характер і відбувалися часто в дуже незвичайних умовах. От декілька людей, відстрілюючись, вискочило на дах п'ятиповерхового будинку. Ніяк не можливо встановити, де наші, а де вороги — уніформа на всіх однакова, червоноармійська... Ми підбігли (до пораненого, який упав з даху). Хтось розіп'яв сорочку. На грудях у нього виднів витатуйований тризубець — емблема бандерівців» (Бєляєв, стор. 14). Масакру в'язнів у Львові Бєляєв не в силі заперечити, але пояснює її так: «...п'ята колона прийняла пересунення нашого механізованого корпусу в район міста Броди за загальний відступ червоної армії і вже 24 червня вона невчасно виявила себе та поголовно була знищена... Їй так і не вдалося викликати повстання проти радянської влади» (стор. 15). На цій же сторінці читаємо: «Разом з батальйоном „Нахтіґалль" у місто вривається група провідників ОУН у піввійськових уніформах, у тому числі Ярослав Стецько, Ярослав Старух, Лев Ребет, Іван Равлик, Дмитро Яців, Степан Ленкавський і Микола Лебедь... Сам же Степан Бандера рішив на всякий випадок „затриматися ззаду", бо на нього зробила прикре враження вістка про розгром „п'ятої колони" у Львові». Далі згадуються і «радіостанція ім. Євгена Коновальця», і факт, що «гітлерівці розганяють проголошений бандерівцями 30 червня 1941 року уряд самостійної України» (стор. 15).

Виходить, що останні факти більшовицька пропаґанда промовчати або спотворити не в силі.

Дуже широко описана в «нарисі» смерть польських професорів та інтелектуалістів у Львові, при чому автор зацитував ряд свідчень колишніх польських жителів Львова, що тепер перебувають або у Варшаві, або в різних містах на Шлезьку. Розстріл професорів, що мав місце вночі з 3 на 4 липня 1941 року, автор бере на конто вояків 1-го куреня ДУН, навіть не помічаючи, що він сам суперечить собі, коли покликається на спогади графині К. Лянцкоронської і при цьому цитує слова шефа станиславівського ґестапо, гавптштурмфюрера-СС Крюґера, сказані ним під час поліційного переслухання Лянцкоронської: «У Львові! Ви розумієте, що в цю хвилину маю на увазі... Справа університетських професорів — це моє діло» (стор. 30). Бєляєву, як і його наказодавцям з КҐБ, добре відомо, що польських професорів у Львові розстріляло т. зв. «айнзацкоммандо», приділене до 1 дивізії ґірських стрільців, яке «очолювали бріґа-

денфюрер-СС Ебергард Шенгард та його заступник штандартенфюрер-СС Гайнц Гайм» (стор. 16). Крюґер був, мабуть, одним з офіцерів цього «айнзацкоммандо».

Немає найменших підстав не вірити графині Лянцкоронській та цитованому нею визнанню Крюґера!

При чому тоді перший курень ДУН та його вояки?

*

Брутальній ліквідації 2 000 італійських вояків у Львові, в тому числі 5 генералів та 45 офіцерів, яких улітку 1943 року після упадку Муссоліні та капітуляції Італії, висловленої урядом маршала Бадольйо, розстріляли та спалили німецькі нацисти, присвячений нарис п. н. «Слідами пропавших гарнізонів» (стор. 34-71).

Італійців, які відмовилися скласти присягу на «фюрера і райх», знищено на т. зв. «Пісках» за Личаковом і в «Долині смерти» за Янівським концентраційним табором, що був розташований біля Янівського цвинтаря (стор. 59). В згаданому концтаборі італійців ніби берегли власовці (стор. 43). Бєляєв говорить також про ліквідацію італійців у таборі в Пикуличах біля Перемишля, де ніби мала бути «бандерівська сторожа» (стор. 60).

Треба визнати, що італійців автор характеризує з повною симпатією: вони подавали харчі цивільному населенню, зокрема дітям; у львівських трамваях навіть офіцери демонстративно їхали у вагонах, призначених для місцевого населення, а не «для німців та союзників»; італійські вояки давали зброю євреям і рятували їх перед німецькими переслідуваннями (стор. 54, 56); вони радо продавали або міняли підпільникам зброю за тютюн та харчові продукти (стор. 54). В одному своєму звіті до Берліну командир СС-ів та поліції в Галичині бріґадефюрер-СС Фріц Кацманн скаржився: «Чим менше євреїв залишилося в живих, тим сильніше збільшувався їхній спротив. Вони використовували для охорони зброю найрізнородніших видів, головним чином зброю італійського походження. Італійську зброю євреї купували в італійських вояків, розташованих у дистрикті Галичина» (стор. 56).

Одночасно автор не промовчує факту, що місцеве українське населення в районі Пикулич подавало харчі італійським в'язням у тамошньому таборі, призначеним на голодову смерть або на розстріл (стор. 60), не зважаючи на те, що сторожа мала наказ стріляти в кожного, хто підходив до табору.

В цьому нарисі є цікава характеристика митрополита Йосипа Сліпого. При кінці 1944 року до нього звернулася «Надзвичайна державна комісія для дослідження німецько-фашистських злочинств», щоб він своїм підписом підтвердив відповідні акти цієї комісії. Митрополит «прийняв нас, — пише Бєляєв, — у своєму кабінеті і зразу ж заявив, що він не розуміє ні одного слова по-росйськи. Знавець латини, французької, англійської та інших мов, який уже з 20-их років самостійно вивчав радянську пресу, Йосиф Сліпий і тут хотів підкреслити свою екстериторіяльність» (стор. 68). Тоді Бєляєв «узяв на себе ролю перекладача і по-українськи з'ясував мету відвідин». Цього «перекладача по-неволі» хвилювало, що митрополит постійно звертався до нього через «молода людино» і не виявляв жодного страху перед представниками «власть імущих»; що відповідав спокійно та з гідністю.

*

«Документальна повість», якій Бєляєв дав назву «Світло в темряві» (стор. 72-176), могла б у кожного читача викликати потрясаюче враження, якби не свідомість, що автор безпардонно поводиться з правдою і фактами. Негативом того роду повістей у тоталістській дійсності є факт, що читачеві справді дуже важко розібратися, де кінчається правда (хоч і пристри-

жена), а де починається тотальна брехня (навіть не ретушована). Автор жонґлює датами, прізвищами, цифрами та фактами так, як йому і тим, що повість у нього замовили, подобається. Сюжетом повісти є ліквідація єврейського ґетто, яке німецькі нацисти влаштували в північних дільницях Львова.

Розповідь починається описом «заграви, що спалахнула в першу ніч червня 1943 року над північними окраїнами Львова». Це горіло ґетто. Будинки в ньому горіли більше, ніж один тиждень. Сюжетом повісті є драматичний рятунок горстки львівських євреїв, які при допомозі трьох робітників міської каналізаційної системи встигли врятуватися в темряві львівських каналів аж до приходу червоної армії у Львів, у липні 1944 року. Цими одчайдушними сміливцями є «львівські діти» — Буженяк, Колендра та Коваль, які з нараженням власного життя допомагають єврейській родині Ігнаца Кріґера та сімом євреям.

На тлі трагедії львівського єврейства (до 22 червня 1941 року у Львові жило понад 100 тис. євреїв — стор. 82; до липня 1944 року збереглося тільки кілька десятків) читач знайомиться з такими німецькими експонентами «кінцевого рішення єврейського питання»:

Бенно Паппе — гавптштурмфюрер-СС та комісар кримінальної поліції у Львові, начальник таємного відділу ґестапо «4-Н»; Йозеф Ґржімек — гавптштурмфюрер-СС, комендант львівського ґетто з 19 лютого 1943 і ліквідатор цього ґетто в червні 1943 року; Еріх Енґель — гавптштурмфюрер-СС, комісар для єврейських справ у Львові в 1941 році; Ленарт — унтерштурмфюрер-СС, адьютант шефа ґестапо і його персональний референт в єврейських справах; Курт фон Ставіський — оберштурмбаннфюрер-СС, начальник надзвичайного суду ґестапо; Міхаеліс, Кольф та Кайзер — офіцери СС та комісари ґестапо і інші. Альфред Дітц — оберштурмбаннфюрер-СС та шеф львівського ґестапо, здається, персонаж, вигаданий автором. Далі читач знайомиться із скорумпованим першим губернатором Галичини, Карлом Ляшем, який особисто наживається дорогоцінностями, стягненими шляхом контрибуцій з євреїв.

Характеристика львівського «юденрату», в склад якого входять адвокат Генрих Ляндесберґ (голова), д-р Юзеф Парнас, Адольф Ратфельд та адвокат Айнойґер, правильна (стор. 88). Кошмарним є повішення голови «юденрату»: ґестапівці наказують його власному синові та братові підтягнути шнур на шибениці, після чого самі вішають сина (стор. 105–106). Єврейська «порядкова міліція» виконує ролю підручних німецьких катів; комендант цієї міліції Руперт (судетський єврей) є більше ґестапівським, ніж самі ґестапівці (стор. 116).

Для українського читача зокрема цікавими повинні б бути сторінки 82–86, де описана участь української поліції в погромах у липні 1941 року, при чому подано цілий ряд українських прізвищ. Беляєв твердить, наприклад, що «крім окремих есесівців, німецькі вояки та офіцери, зокрема цивільні німці, в погромі 1 липня 1941 участи не брали» (стор. 85). Кількість української поліції становила 6 тис. осіб (стор. 83); її командиром був німець, штурмбаннфюрер-СС Вальтер, а його адьютантом — Богдан Зенко, мельниківець (стор. 83); українським командиром був майор Володимир Пітолай, чиїм дорадником був комісар мґр Ярослав Левицький (стор. 84). Крім згаданих, подано такі прізвища: Євген Врецьона, сотн. д-р Іван Козак (керівник поліційної школи при вул. Чистій ч. 5), сотн. Омелян Ортвинський, ляйтенант Пилип Вавринюк і вахмайстер Ігор Микитюк (стор. 84). В «документальній повісті» говориться про три протиєврейські погроми у Львові, влаштовані виключно українською поліцією: 1, 4 і 21 липня (останній — «день помсти за С. Петлюру»); говориться про спалення синагоги «Золота троянда»

при вул. Бляхарській, побудованої в ренесансовому стилі в 1582 році (стор. 87).

Це є дуже важкі обвинувачення більшовицької дискримінаційної пропаґанди, спрямованої на адресу української поліції. Для цілковитого прочищення атмосфери українсько-єврейських взаємин конечними є українські об'єктивні з'ясування цієї справді кошмарної проблеми. В таких випадках мовчати аж ніяк не можна, бо мовчати не вільно. Факт, що збірник пасквілів видано російською мовою високим тиражем (51 тисяча екземплярів), вказує на те, що Москва плянує поширити його в якнайширших колах «зокрема молодих читачів» та закордонного єврейства. Збірник Бєляєва знайде читача, який ці «викриття» читатиме з напруженою увагою та інтриґуючим зацікавленням, і він готовий прийняти продукти фантазії автора (чи більшовицького режиму) за «добру монету» тим більше, що в своїй безкритичності він не вмітиме розрізняти правду фактажів від пропаґандивно-дифамаційної полови.

До завдань рецензента не належить давати поради дискримінованим у збірнику особам. Однак вільно йому сказати, що відмовчування було б якнайшкідливішою методою.

*

Кіноповість «Іванна» (стор. 177-299) є завершенням дискримінаційних писань Володимира П. Беляєва як щодо форми, так і щодо змісту. Це є суцільне спотворення і католицької церкви в західніх областях України, і «українських буржуазних націоналістів» під час німецько-нацистської окупації України. В цій «кіноповісті» автор дав повну волю своїй фантазії: з кожної сторінки дише нічим не погамована ненависть до церковної ієрархії і до українських патріотів. На канві особистої трагедії галицької попівни Іванни Ставничої він плямує все, що було і є цінне для українського суспільства в Галичині: церкву, національні почуття, прагнення до незалежного державного життя і боротьбу за здійснення цих прагнень. Треба бути холодним реалістом і сказати собі відкрито, що кіноповість і випродукований на її базі фільм зроблять (а, може, вже зробили) велике моральне та національне спустошення серед молодшої ґенерації на Україні. На такі небезпеки аж ніяк не вільно замикати очей і збувати їх полемічними або патріотичними фразами. Це тим більше не вільно робити, бо головний герой — Іванна, — виступає на кону повісти та фільму не за шаблонами соціялістичного реалізму, а надзвичайно по-людськи: сповнений сумнівами, внутрішньою боротьбою і глибоким розчаруванням.

«Націоналістична аґентура» в особі секретаря приймальної комісії Львівського університету ім. Івана Франка Дмитра Каблака, унеможливлює Іванні університетські студії восени 1939 року. Як людина і українець її розчаровує її наречений, богослов Роман Ґерета, в присутності якого її зневажає під час переслухання сам шеф ґестапо А. Дітц. У кіно-драматичних обставинах Іванна допомагає визволити з Львівської цитаделі полонених радянських офіцерів, капітана Журженка та старшого ляйтенанта Зубаря, і за це попадає в конфлікт з німецькою окупаційною владою та українською церковною ієрархією. В підвалах собору св. Юра вона переховує визволених радянських українців і падає в пастку, наставлену на неї при допомозі цілковитого незнання справ та ситуації о. Теодозія Ставничого, її батька, який любить свою єдину доню справжньою глибокою батьківською любов'ю. Ґестапо вішає її на львівській «Горі страти».

Кіноповість та фільм «Іванна» мають виразне антирелігійне, атеїстичне спрямування. В них збещещені митрополит Андрей Шептицький та галицький клір. Подавати докладний зміст означало б вийти поза рамки рецензії. Говорити про всі спотворювальні оплюгавлення,

було б однозначне дійти аж до меж політичної порнографії. Але автор використовує всі засоби, щоб тільки дискримінація вийшла якнайбруднішою, а дифамація — якнайбрутальнішою. Власне в цьому лежить, мабуть, вся небезпека від такої літературної та кінематографічної творчости.

Фільм «Іванна» має свій драматичний епілог. Режисер В. Івченко заанґажував до виконання ролі Іванни молоду студентку Київського театрального інституту, Інну Бурдученко, яка згідно з радянськими рецензіями виконала цю ролю знаменито. Михайло Соломонов, рецензент «Радянської культури» (число від 27 грудня 1959), пише: «Відображення трагічної долі Іванни вимагало не абиякого акторського хисту... Молода артистка чудово справилася з складним завданням». У цій рецензії читаємо: «До речі, це один з наших фільмів (Київська кіностудія ім. Ол. Довженка — прим. В. П. С.), за винятком довженківських, де українська мова звучить повноцінно і природно, без фальшивого (для кіно), чисто театрального патосу». Іншу Бурдученко відкрито для фільмового мистецтва: її заанґажовано відограти головну ролю в новому фільмі «Так ще ніхто не кохав» (Київська кіностудія, режисер — О. Слюсаренко). Але це був кінець її фільмової кар'єри. Московські «Известия» від 9 вересня 1960 повідомили, що вона згоріла під час знімання кадрів цього фільму, і додають від себе: «... це дало привід церковникам та сектантам шептати про суд Божий над грішницею».

«Известия» від 26 квітня 1961 коротко повідомили, що режисера О. Слюсаренка верховний суд УРСР засудив на п'ять років ув'язнення за «занедбання техніки безпеки під час знімання фільму»; заступник директора продукції І. Фідман засуджений на два роки, а піротехнік Є. Левшинов — на один рік ув'язнення.

Цим епілогом можна б закінчити наш рецензійний огляд.

Володимир П. СТАХІВ

Довідник давньої літератури

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ. Біо-бібліографічний словник. Том перший. Давня українська література (XI-XVIII ст. ст.). Уклав Л. Є. Махновець. Відповідальний редактор — академік О. І. Білецький. Державне видавництво художньої літератури. Київ, 1960. Стор. 978+2 нп.

Тоді як видавництво Академії наук УРСР, тобто найвищої радянської установи, випускає речі аґітаційного, публіцистичного характеру, які ніякого стосунку до науки не мають, в інших ненаукових радянських видавництвах або й на сторінках журналів друкуються праці, які, не зважаючи на ті чи інші свої недоліки, мають і матимуть певне наукове значення. До таких вартісних праць треба зарахувати і біо-бібліографічний показник давньої української літератури (XI-XVIII ст. ст.), складений Леонидом Махновцем, що появився як перший том заплянованого Державним видавництвом художньої літератури п'ятитомового біо-бібліографічного словника п. н. «Українські письменники».

Леонид Махновець — один із нечисленних молодших дослідників давньої української літератури, галузі науки, докраю спустошеної в наслідок репресій та обмежень, здійснених режимом у 30-их роках, галузі, що її сам акад. О. Білецький, директор Інституту літератури АН

УРСР, визначив як «тимчасово завмерлу». Написавши деякі популярно-наукові роботи про «Слово о полку Ігореві» і статті про І. Франка, як дослідника давньої української літератури, Л. Махновець був, крім того, редактором виданого Державним в-вом художньої літератури цікавого однотомника п. н. «Давній український гумор і сатира» (К., 1959) і автором грунтовної статті в згаданому виданні п. н. «Гумор і сатира наших предків». Складений ним тепер показник давньої української літератури зроблений як на радянські обставини добре і залишиться вартісною позицією не тільки в науковому доробку укладача, але і в українській науковій продукції нашого часу, тим більше, що він є першою цього роду і дуже важливою для вивчення давньої української літератури науковою роботою, яка мала б бути покладена в основу відновлення і дальшого розвитку цієї галузі літератури.

Не зважаючи на те, що Л. Махновець примушений у своїй праці дотримуватися накинутої комуністичним режимом схеми історії літератури, яка українську літературу започатковує щойно в XIV-XV століттях і літературу XI-XIII століть трактує тільки як «спільну спадщину трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського», він, протилежно до інших українських дослідників давньої літератури в СРСР, які бояться взагалі торкатися цього раннього періоду і залишають його «всесоюзним» науковцям та установам, сміливо вводить до свого показника письменників і анонімні твори цих ранніх століть. Не боїться він також стверджувати, що якщо пам'ятки цього періоду — між ними і «Слово о полку Ігореві» — «створені на території теперішньої України», мають відноситися до всіх трьох літератур, то так само треба відносити до всіх трьох літератур, отже і до української, також твори, «написані, приміром, у Турові (нині Білорусія) чи Новгороді, другому центрі Київської Руси, нині обласному місті РРФСР». Викликає поважні сумніви тільки дальше намагання Л. Махновця зарахувати до всіх трьох літератур також письменників та анонімів XIV-XVIII століть, які за своїм походженням і основним тереном своєї діяльности були виключно українські, не зважаючи на те, що згодом, в наслідок політичних і культурних умов того часу, вони були примушені виявлятися на білоруському чи московському теренах.

Охоплюючи літературну спадщину XI-XVIII ст. ст., показник Л. Махновця розподіляє її на дві великі групи — твори оригінальні і твори перекладні. Першу з них він ділить на дві частини — оригінальну літературу Київської Руси (XI-XIII ст. ст.) і оригінальну літературу XIV-XVIII ст. ст. Перекладна подана суцільно, починаючи від XI і до XVIII ст. ст. Укладач, поставивши собі завдання «з можливою повнотою охопити літературну спадщину нашого народу XI-XVIII віків і детально розкрити історію вивчення цієї спадщини», вводить до свого показника відомих і маловідомих письменників тих століть — поетів, прозаїків, драматургів, істориків, мемуаристів, авторів передмов до різних видань, перекладачів та інших, а, з другого боку, теж анонімні твори — «слова», збірники, вірші, драми, інтермедії і т. д., групуючи їх за жанрами. В рамках кожної з трьох частин письменники або анонімні твори подані в абетковому порядку, за прізвищами, іменами чи назвами. Коло кожного письменника зібрані, якщо вони існують, біографічні відомості; далі йде реєстр видань текстів творів даного письменника, потім подані праці про даного письменника чи його творчість і вкінці — бібліографічні показники. Матеріял всюди систематизований в хронологічному порядку. Доповнюють книгу додатки — бібліографічні реєстри курсів історії літератури і загальних праць, описів рукописів,

описів стародруків, посібників з палеографії і список опрацьованих джерел (періодичних видань та збірників).

Складаючи свій показник давньої української літератури, Л. Махновець проробив велетенську роботу, бо, крім усіх вищезгаданих бібліографічних даних про окремих письменників і їх твори, включно з поданням сторінок літературознавчих праць, в яких є обговорення чи довші згадки про них, він подає коротко зміст творів і реєструє теж важливіші рецензії на ті чи інші видання. Основну масу літератури укладач, як це він стверджує в передмові, описав de visu; але, якщо йдеться про стародруки, то з цим йому не пощастило, бо з якихось, не названих ним виразно причин, «вони в процесі підготовки тома були недоступні». Остання подробиця досить характеристична для можливостей студій у радянських бібліотеках: праця над складанням показника Л. Махновця мусіла тривати щонайменше два роки — і весь той час основні фонди стародруків у бібліотеках УРСР були дослідникові чомусь недоступні...

Матеріяли в показнику Л. Махновця опрацьовані до 1959 року включно. Але, як він сам стверджує (не подаючи причин), «у словнику мало зокрема відбита літературознавча продукція Західньої України» і майже цілком не узгляднені літературознавчі праці про давню українську літературу, друковані західніми мовами.

Звичайної для радянських бібліографічних оглядів і показників дискримінації праць т. зв. дожовтневих «буржуазно-ліберальних» чи вже пореволюційних «буржуазно-націоналістичних» літературознавців та дослідників літератури у показнику Л. Махновця не помічається. Зареєстровані в ньому і праці Омеляна Огоновського, і Михайла Возняка, і Володимира Перетца, і навіть Михайла Грушевського (п'ять томів його «Історії української літератури» і навіть його окремі рецензії на ті чи інші праці з давньої літератури). Обширна і досить повна бібліографія видань «Слова о полку Ігореві» і праць про нього. В ній також зареєстровані видані у Львові до війни переклади Петра Косгруби та Святослава Гординського, а між дослідами є й праці літературознавців, репресованих у 30-их роках.

Бракує в цьому томі індексу авторів розвідок і праць.

В запляновану на п'ять томів біо-бібліографічному словнику «Українські письменники» другий і третій томи будуть присвячені новій українській літературі до 1917 року (XIX і початок XX стол.), а четвертий та п'ятий мають охопити письменників уже «радянської літератури». Появляється цей біо-бібліографічний словник за редакцією колегії, в склад якої входять: О. І. Білецький (голова), О. І. Бандура, П. К. Волинський, Є. П. Кирилюк, П. Й. Козланюк, С. А. Крижанівський та Л. М. Новиченко. В передмові цієї колегії до всього видання, надрукованій в обговореному першому томі, потреба такого словника стверджена наступними словами: «Літературне життя попередніх віків і бурхливий розвиток сучасного літературного і літературнознавчого життя нагромадили таку колосальну кількість фактів, що стежити за ними стає все важче і важче. В цих умовах, як відомо, надзвичайно зростає роль допоміжних наук, особливо бібліографії. На жаль, в галузі літературознавства бібліографія хронічно відстає, і таке становище серйозно перешкоджає розвиткові науки про літературу».

Останнє ствердження, хоч у ньому і не поставлено крапки над «і» і не з'ясовано справжніх причин відставання, а то й повного занепаду української науки в таких ділянках, як літературознавство та бібліографія, є правильним, і треба радіти, що до таких висновків прийшли врешті вже й деякі прославлювачі компартійного режиму в літературі і в науці. Треба тільки

дуже сумніватися, чи вдасться редколегії та укладачам довершити започатковану над біо-бібліографічним словником працю об'єктивно, згідно з підкреслюваною ними вказівкою Леніна, що «треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку». Скоріше треба гадати, що дальші томи стануть таки «суб'єктивним кухарством», яким були і є майже всі теперішні радянські «історії літератури», «бібліографічні показники» тощо.

Б. КРАВЦІВ

Нова англійська поезія

COLLECTED POEMS, 1960, зредагував Вільям Г. Сміс, том І., 72 сторінки, в-во Венчер Прес.

Як говориться в передмові головного редактора, це антологія «нових поезій і, звичайно, нових поетів» Англії. Оце «нових поезій» відкрило двері чотирьом перекладам з української мови, які в повній дисгармонії з рештою матеріялу антології. Книжка видана охайно, в твердій обкладинці, — але нас хвилює більше те, що міститься в обкладинці. Пан Сміс говорить також, що надруковані в цій антології поезії будуть розглядатися інституцією «Borestone Mountain Poetry Awards», яка щорічно публікує найкращі вірші, що появилися друком англійською мовою. Це звучить, як своєрідне виправдання і дає привід думати, що розглядана нами антологія в найкращому випадку другорядна. Але 36 поетів (з яких деякі можливо попадуть до «найкращих») і 84 вірші все ж таки становлять частинний образ сучасної молодої англійської поезії.

Передмова головного судді Чарлза Б. Кокса, який довершив неможливого, визначивши вартість кожного вірша — від першого до 84 (де сам Господь був би неспроможний вирізнити вірші в так добре добраній антології майже однаково поганих поезій!), — спрямовує молодих англійських поетів від природи до буденного життя і звичайних людей (що звучить досить дивно, але не шкідливо) і говорить, що велику поезію звичайно пишуть після ціложиттєвого труду. Тут ми мали велике бажання закрити книжку. Бо ми знаємо, що якраз «звичайно» найкращою поезією є рання поезія більшости поетів, ми також знаємо Рембо, Льорку, Бажана, Тичину, Тракля, Ділінa Тамаса, — але це не суттєве. Суттєвим в цій хвилині є те, що ми антологію, на жаль, прочитали. Це стало фактом і потягнуло наслідки.

Найкращим віршем визнано вірш «В Остії» Марка Александра, при тому містер Кокс зазначив, що одною з причин, чому він вибрав цей вірш, є те, що там говориться про звичайного туриста в сорочці, схожій на тапету. Хай д-р Кокс пробачить, але це місце не тільки слабе — воно неприпустиме, це проза:

While a tourist, in wallpaper shirt,
Recorded his woman
With ticking cine camera.

Це прямо слова, яким поет не дав поетичного життя, подібні до наступних непоетичних рядків:

Then, o then, Ostia was proud Port
of Rome
With ten thousand citizens, and wharves
Choked with spoil from the world over.

Але, не зважаючи на декілька таких наявно слабих місць, цей вірш є таки найкращим у цілій збірці (це, правда, багато не говорить). Ми наведемо декілька рядків, за які все таки варто було дати перше місце:

...a tide of sand
Had come and ebbed, leaving
The city's bones to spellbind me.

Або:

A hole had been punched
In the silence.
Reality flooded in and I left,
For the first time lonely.

Дуже тяжко вирізнити хоч одну цілу поезію з усієї збірки. Наведемо чотирирядковий вірш Вільяма Б. Сефтона «Вугіль», в якому два останні рядки є добрі:

Hard, smooth and black,
A million years of life,
Great veins of earthly blood
Pressed in resisting soil.

Але другий вірш цього автора «Не дивись», в якому розглядається проблему ідентичности, далеко слабший і непереконливий, а третій вірш «Дружба», хоч ритмічно і музично добре розв'язаний, — анемічний, в ньому замало поетичної чи метафоричної крови; не говорячи про те, що самі думки протерті вже століттями.

Варто згадати два рядки з поезії «Клич геть» Вільяма Кейзера:

In the land of drenched suns and wild sky
Like traitorous eyes through shields
of teaks.

(мова була про країну любови). В загальному цей автор має тенденцію до вербозности і замазаної композиції.

Можна ще відмітити декілька рядків з легкої стилем поезії «Еклога» Пітера Джурі:

My eye lifts up
To where the sculptured creatures
of the sky
Go drifting by
On cushioned clouds of silence.

На кінець згадаємо ще «Пісню міста» П. Вільямса, і на цьому кінчаємо розгляд поезії (пробачте, до поезії ще раз повернемося) і говоритимемо про те, що пишуть молоді англійські люди.

Третє місце визнано за поезією «Шукачі» Антонія Еліота. Містер Кокс говорить у передмові, що цей вірш має найбільше оригінальности, але після кількаразового читання він не зовсім був певний, що цей вірш значить. Слабість не в тому, що читач не цілком певний значення поезії. За абсолютною певністю треба звертатися до науки (хоч і там її нема). Слабість у тому, що вірш А. Еліота не торкає глибше почувань, не робить враження, отої рани на свідомості, яка не гоїться ніколи, — не змушує шукати. Єдине враження від цієї поезії — схематичність; метафори в нього якісь статичні, як манекени, — вони не є темними дверима, крізь які читач провалюється десь на саме дно буття і знаходить там значення речей чи свого власного життя. Нам пригадався вірш американського молодого поета з «beat generation» Ґреґорі Корсо, в якім до великої міри автор зумів досягнути того, про що ми говорили:

Four windmills, acquaintenceships
were spied one morning eating tulips.
Noon
and the entire city flips
scriming: Apocalypse! Apocalypse!
O people! my people!
something weirdly architectual
like a rackety cannibal
came to Haarlem last night
and ate up a canal!

Ми відразу хочемо заспокоїти тих наших читачів, які звикли тупцювати на випробуваних і втертих стежках традиційности, — на цьому невдалому вірші А. Еліота (якого ми навіть не наводили, щоб себе не хвилювати) кінчаються всі шукання і експериментація англійських молодих поетів.

Як ми вже казали, ці молоді люди за мистецькими критеріями невідрізнимі. Тому нам прийдеться говорити про те, що вони хочуть сказати. Це навіть буде краще, такий підхід навіть ближчий нашому читачеві, що звик до повені скандованої політичної чи ідеологічної рідної реторики.

Багато авторів, як треба сподіватися, виявляють свої релігійні почуття. Тільки, ради Бога, не шукайте великих містичних піднесень, не шукайте глибокої відданости,

аскетизму чи болючих питань до Творця! Їхня релігійність — це релігійність пригладженої поверхні літепла, — вона приймається, як кусень щоденного хліба (і то не чорного, не сухого, а з маслом):

1. Life is not so gay.
   Vivid hues fade to grey...
   . . . . . .
   Sip the ruby wine of life
   And pause to wonder
   Why He lets us live...
   або
2. ... God's love so fashions things
   With His consummate artistry that they
   Stand wholly perfet in the light of day.

чи

3. Your eyes are closed,
   But you can pray
   To One on High

І накінець шедевр:

4. Forgive me for I know you art
   My Lord and King, my everything.

До цього можна тільки додати, що це писали різні автори: 1. Річард Янґ, 2. Стелла Джей, 3. Леслі Фрімен, 4. Крістін А. Гюс.

Після релігійности йде смерть — вона стара знайома, століттями про неї так точнісінько висловлювались наші діди, тільки більше поетично, не так протерто:

Pursue it and death
Will come like a thief,
In the night.

А. І. Мек Келві

Автор можливо не мав цього в задумі, але його смерть сприймається навіть гумористично:

Now the end has come
And the cold grey stones
Of your grave
Are in place!

Леслі Фрімен

Про смерть ще говориться в вірші «Кінець» Гаррі Ґріна, у вірші «Я відчував тягар років» М. Мек Налті та інших, але ніхто з них не відходить далеко від стереотипної, тільки трохи розніженої, смерти.

Найбільше уваги присвячено природі. Це зовсім зрозуміле: тут тільки часом треба виїхати з міста, побачити дерево або бурю крізь вікно нагрітої селянської хати, треба навчитися писати, — і є всі вимоги, щоб бути поетом! Знову ж з віршів не видно глибокої близькости поета з природою, немає пантеїстичного обожнювання природи, немає навіть зворушливих натяків на молоду любов, що тісно пов'язана з природою. Ці вірші в основному — це тільки статичні картини, які преспокійно можна вішати в хаті кожної порядної родини:

White Welsh cottage in a sunlit garden,
Trees and hidden pathways where a child can play,

Дженіс Бус

Deep stemmed lily of the quiet waters,
Your opal petals curved and cool,

Луї Сміс

They dewy dawn arose that morn,
And splendour pinked the pristine sky,

Джан Л. Гемер

Можна було б продовжувати, але ми ще не маємо бажання присипляти читача.

Є в антології декілька несмілих спроб заторкнути проблему механізації (дуже реторично), є спроби політичної реторики, включно з віршем «До Мек Міллена (після його візити до Росії)», що робить враження своєрідного західнього соцреалістичного борщу, до якого ненароком досипали цукру.

Є навіть одна (!) спроба любовної лірики в вірші «Моя найдорожча любов», — тут знову «тиха природа», квіти, птахи і... вони говорили годинами, і він її згубив назавжди через помилку. Вірш наводити не треба.

Тому що в поезії і поетам прощається непослідовність, ми таки скажемо декілька слів про технічні засоби. Переважаюча більшість поетів цієї антології тримається традиційних формул поетики (включно з такою нелогічною і неграматичною практикою, що кожнісінький рядок у цілій книжці — крім одного вірша Шермана Керр і одного вірша П. Вейлі — починається з великої букви). Деякі автори досить добре вив'язуються в тради-

ційній версифікації, як от А. Кремер у вірші «При могилі матері», чи Пітер Джурі в «Еклога», чи Ліонард Тізак в «Hoc Est Enim Corpus Meum». В інших відчувається брак вправности, тяжкість в поборюванні матеріялу, а то й цілковиту безпомічність; ось приклад з вірша «Сумління» Лії Сміс: перший рядок римується з другим словами *sleep* і *weep*, п'ятий і шостий рядки римуються тими ж словами в минулому часі *slept* і *wept*, сьомий рядок знову ж кінчається на *sleep* і невдало римується з *cheek;* це ще не все! — зараз у другій поезії цього автора (чи авторки) те саме *weeps* римується з *sleeps*. Не будемо говорити про вправи, просто з пошани до старих майстрів, але такі рядки як:

And primroses pushing through
the water grass —
(А. Кремер)

чи

Which drives the grass to spear bladded
green —
(Луї Сміс)

нагадують рядок Ділін Тамаса:

The force that through the green fuse
drives the flower.

Є також слабі відгуки від Гапкінса, але ми обмежимось сказаним. Заключень з цієї першої антології робити не можна.

Ми будемо хоч трохи послідовні в своїй непослідовності: вертаємося ще раз до поезії. В антології поміщено чотири переклади з української поезії Віри Річ — «Київ у травні» Зерова (друге місце в антології), «За сонцем хмаронька пливе» Шевченка, «Мономах» Филиповича і пролог до «Попелу імперій» Ю. Клена. Рішення головного редактора Вільяма Сміса помістити ці переклади було дуже корисне для самої антології — це добра поезія і добрі переклади. Ми згідні з паном Коксом, переклад Віри Річ з Зерова нам також подобався. Правда, щоб віддати такі вислови, як «голе жовтоглиння», «пісок обмілин», чи «темнобоке ріння» треба дуже добре відчувати мову — образово, звуково і кольористично. Це досягається після довгих років співжиття з мовою, і Віра Річ цього напевно досягне. Особливо добрі переклади Шевченка в В. Річ (її переклад «Кавказу» — один з найкращих, які ми досі стрічали; і її збірка перекладів Шевченка «Song out of Darkness», що скоро вийде, буде, мабуть, єдиною вартісною і вдалою книгою перекладів цього поета англійською мовою), — але сам вибір вірша до обговорюваної антології невдалий, бо «За сонцем хмаронька пливе» робить враження мелодійністю і чисто слов'янською ліричністю мови, що в перекладі губиться.

Далеко сильніше враження робить «Мономах» Филиповича, оте

The wind, black — brooding,
Gulps the days —

знамените! Не можна також забувати, що таку поезію (де треба віддати лаконічність і твердість) тяжко перекладати. Мабуть, найближчим до оригінала є переклад з «Попелу імперій» Клена, але сам оригінал поетично не довершений, — такі рядки як:

Eternity. A streem of light is flowing,
або
A goal that shines throughout eternity,

вражають як позування і претенсійність...

Кінчаючи, висловимо тільки надію, що розглядана нами антологія не є дзеркалом сучасної молодої англійської поезії, тобто не є повним дзеркалом.

Б. БОЙЧУК

Спроба оцінити Короленка

П. Д. МАЛИЙ, «Україна в публіцистиці В. Г. Короленка», видавництво АН УРСР, Київ, 1958, тираж 2 000, стор. 116.

Ця книжечка, власне, брошура — зовсім не академічного характеру, хоч у ній нагромаджено деякий матеріял до цієї й досі не дослідженої теми, зокрема архівний і навіть, як виявляється, рукописний. З 250 статтей В. Г. Короленка про Україну — багато з них не були ніколи надруковані, а деякі передруковуються зрідка — могло б, за відповідних умов, вирости дослідження надзвичайної цікавости та ваги — і для біографії письменника, і для новітньої історії України.

Але... але «з об'єктивних причин» і досі аж ніяк не можливою є праця над висвітленням справжніх поглядів письменника на сотні справ української дійсности його часу. Адже не дозволено використовувати, наприклад, таке джерело, як листування В. Г. Короленка з наркомом А. В. Луначарським (воно надруковане у відомих паризьких «Современных записках») або листування письменника з офіційними установами України та національними закладами у Полтаві. А часом серед цих документів трапляються навіть спроби виправдати «несправедливість» і «крайність» української влади віковим утиском українців. Праця П. Д. Малого — надто вже поверхова та боязка. Розмаху бракує їй, зокрема розмаху думки. Невідомі факти в ній — у «брошуркових» дозах, а факти про ставлення Короленка до справді національного життя, до національної боротьби України — наче розгублені мачинки... Майже імпозантною здається на цьому тлі спадщина Короленка стосовно галицьких справ і захисту греко-католицької церкви та особисто митрополита Шептицького (статті «Ув'язнення графа Шептицького» і «Віра батьків», сконфісковані петербурзькою військовою цензурою, були видані В. Щуратом у Львові року 1929). Цікава цитата із спогадів письменника Г. Коваленка про виступ Короленка на з'їзді вчителів Полтавського повіту на весні 1917 р.: « І він п е р ш и й на тому з'їзді одверто заговорив про те, що політична вільність, здобута революцією, дає спроможність вести навчання рідною, українською мовою» (стор. 108). На жаль, П. Д. Малий відмовився вияснити причини такого дивного анахронізму, як надрукування статті Короленка «Котляревський і Мазепа», 1916 р., про відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві — у... 1903 році.

Наскрізна теза автора про боротьбу Короленка по боці українського народу і проти царського самовластя з його шовінізмом, який по-дурному відштовхував українців, зокрема галичан під час війни 1914-1918 рр., від Росії і гнав їх в обійми чужоземних імперіялістів, а також проти «доморощених» експлуататорів, націоналістів, які, мовляв, спокон віку зраджували народ і рідну народові Росію, — ця теза лишилася висіти в повітрі. Він не зміг доцільно конкретизувати її і розглянути з достатнім знанням і чесністю — в деталях, бо в сумарному вигляді, як звичайний, щоденний політичний загальник, вона зовсім не потрібна науці, зовсім безплідна й брехлива. В наведеній автором цитаті з надрукованої в газеті «Южный край», 1919 р., статті «Думки про „единую Россию"» Короленко висловив свій справжній погляд на розв'язку українсько-російської «проблеми»:

«Факти безсумнівні: до сучасної кризи, до тієї анархії, яку ми бачимо навколо, привели нас крайності централізації і цілковите придушення найзаконніших і життєвих прагнень окремих національностей».

«Висновок: треба визнати свободу національних культур, повне виявлення національних особливостей. Віднині не можна переслідувати жо-

дного віровизнання, жодної мови, жодного племени, жодної національної свідомости. Цей принцип повинен лягти в основу майбутньої державної діяльности... поворот до минулого не можливий, і в основу повинна лягти в усякому разі свобода національної культури. Цю засаду необхідно визнати відразу. Інакше державна політика на місцях може стати не російською в широкому розумінні, а тільки обрусительною і „русопетською". А це може призвести до найзгубніших наслідків, замість розумної і бажаної єдности» (стор. 112-113).

Слова В. Короленка виявляють його погляди, їх чесно підтверджує письменникова біографія. Вони нагадують про бажання і пляни російських лібералів вибрати Короленка на президента Росії... Але подібних підтверджень автор не знайшов про ставлення Короленка до тих, кого тепер на Україні вважають за націоналістів, і до того, що тепер на Україні плюндрується. Короленко ще бажав українцям свободи совісти і свободи культури. Він захищав ще — *і ще, і вже!* — право українців на... Україну (про це свідчить, наприклад, його листування, його клопоти про посаду на Україні для засланого до Нижнього Новгорода українського письменника Ф. Кудринського), що в наш час на Україні вважається злочином. Недарма автор «України в публіцистиці В. Г. Короленка» не проминув нагоди і засудив гасло націоналістів «Україна для українців!» Ворожим було воно й Короленкові: старий письменник плакав на пересильному пункті для російських фронтовиків, вислухавши скаргу солдата-сибіряка, як то на Україні його трохи підгодували юшкою, а тепер намагаються усунути з свого терену, з своєї нової держави...

Часом автор «викриває помилки» В. Короленка, зокрема в погляді письменника на нашу давню історію («Полтавське святкування», 1909, стаття до 200-річчя Полтавського бою, надрукована, до речі, вперше у віденській «Neue Freie Presse») і на тогочасні події. Найбільше завзяття при цьому виявляє він у критиці ставлення В. Короленка до української уніятської церкви і митрополита Шептицького. Відзначимо також нещасливий нахил автора до непотрібної «самостраховки». В наслідок цього у нього зароджуються зовсім зайві «ідеї» та «теорії»: наприклад, як добре було б йому утриматися від твердження, що твори В. Г. Короленка були зразком для... І. Франка та інших українських письменників.

Але в книзі згадано, наприклад, полтавський український політичний клюб на чолі з О. Русовим, а також старі українські періодичні видання — «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Раду», рукопис листа І. Франка до А. Кримського, спогади еміґранта В. Андрієвського і... навіть нашого політика Ф. Матушевського, вшанованого кількарядковою приміткою з вплетеним у неї жалем, що от «поміркувано-прогресивний діяч» опинився нарешті в таборі націоналістів. Це — дрібні українські острівці серед моря використаних автором і взятих на увагу російських матеріялів.

А все ж і цей твір має свою «рацію існування» і, напевно, свою «функцію». Принаймні як спроба оцінити потужність одного з шарів ще ні українцями, ні росіянами не розробленої теми: «Короленко та Україна». А, може, й ширшої: «Українські школи в російській літературі».

О. ІЗАРСЬКИЙ

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

І

У своїй статті п. н. «Українська культура в Прокрустовому ложі» (див. «Сучасність», ч. 2) Василь Маркусь говорить про небезпеку від того, що комуністи намагаються приголомшити спостерігачів підрадянського життя цифрами, статистичними зведеннями і різними порівняннями, які мають служити як докази розвитку культури. «Але ми кажемо, — пише він, — що самі цифри не підтверджують офіційного реклямування про „блискучий розвиток української радянської культури". Поза інституціями та виданнями є ще зміст культурної творчости, і саме він є вирішальним для культурного процесу нації» (стор. 8).

З цим твердженням В. Маркуся треба погодитися повністю, але слід також зробити певне зауваження. Офіційні радянські цифри (а передусім їх інтерпретацію) про наявність широкої мережі бібліотек, про кількість виданих книжок та їх тиражі, про пресу тощо можна ставити під сумнів не тільки з мотивів, на які вказує автор. У своїй статті п. н. «Міські газети в УРСР» (див. «Сучасність», ч. 5, стор. 12) я зробив деякі порівняння з відповідними даними про т. зв. «народньо-демократичні» держави, і читач міг побачити справді цікаві речі. Для прикладу я подав, м. ін., що «Прага має більше чеських театрів, ніж Київ, Харків та Львів (разом узяті) театрів українських».

В. Маркусь торкнувся ще однієї важливої проблеми. Попробуємо пояснити її при допомозі кількох термінів в окресленні деяких сучасних американських науковців, які займаються теорією інформації в стосуванні її до національного питання. У зв'язку з цим варто згадати деякі поняття, якими послуговується Карл Дойч.*)

Культурою він називає сукупність стабільних, міцно прийнятих оцінок та норм щодо того, як треба реаґувати і діяти, а також тих оцінок та норм, які стосуються думок та почуттів. За визначенням іншого автора, що його цитує Дойч, культура — це конфіґурація «історично створених процесів добору, які скеровують реакції людини на внутрішні та зовнішні стимули». Як бачимо, саме такого окреслення поняття «культура» стосується те, що В. Маркусь пише про УРСР: «Проте належить з притиском ствердити, що не пішли вперед різні ділянки культурної творчости народу, що плекають традиційні і дають нові духові вартості... Отже щодо якости культурної творчости, а зокрема щодо змісту всього культурного процесу під більшовиками, ми втратили колосально багато».

З поняттям культури пов'язане поняття спільноти («коммюніті»). Спільнотою називається гру-

*) Karl W. Deutsch: Nationalism and Social Communication — An Inquiry into the Foundations of Nationality. The Massachusetts Institute of Technology, 1953.

па людей, об'єднаних приналежністю до однієї культури і які завдяки цій спільній культурі вміють «комунікуватися» одне з одним і взаємно себе розуміти. Коли кажемо «культура», то в нас є на думці преференції або вартості, «як такі»; коли говоримо про «спільноту», ми думаємо про аспекти взаємнення (комунікації). Точно так, як, говорячи про потік великоміського руху, ми деколи говоримо про мережу вулиць, а деколи про систему контрольних світел; без вулиць світла і знаки «стійте» або «їдьте» не мають жадного значення. Говорячи про культуру, треба пам'ятати, що лише канали культури дають значення культурним вартостям.

Все, що передається каналами культури: знання, традиції, накази, вістки чи сплітки, інженери від взаємнення (комунікації) назвали інформацією. Будуючи телеграфну або телефонну мережу (продовжує Дойч), інженери не думають про зміст пересилань, які передаватимуть телеграф чи телефон. Ці пересилання можуть бути правдиві або фальшиві, серйозні або жартівливі; вони можуть описувати фізичні предмети або людські вчинки; це може бути пересилання вісток або наказів, метою яких є вплинути на напрям дії або на увагу тих, до кого вони заадресовані. Інженера цікавить одне: пересилати швидко, дешево і без зайвих помилок та перекручень.

Культура творить, селекціонує і каналізує інформацію, яку далі передають засоби масової комунікації — преса, радіо, телебачення. І важливе не тільки те, що і як письменники та мистці творять (або те, що з минулої творчости «реабілітується»), бо не менше важливим є питання, скільки людей отримує ці культурні добра та вартості у формі доступних для них засобів інформації і які це люди; а далі — питання, скільки людей вважає себе приналежними до даної культури, тобто скільки їх вважає себе членами даної спільноти.

На цьому місці не можливо далі розвивати цікаві думки Карла Дойча, який на основі науки про інформацію старається збудувати теорію, що з'ясувала б такі проблеми, як постання національних рухів, асиміляцію, поняття народу та нації тощо. Але нам треба познайомитися ще з одним окресленням, що його вживає К. Дойч — з поняттям «соціяльна мобілізація». Під цим окресленням він розуміє приєднання людей до інтенсивної комунікації з іншими людьми, що стається передусім завдяки розвиткові технології та економіки. Коли людина йде з села до міста, вона соціяльно мобілізується, але не асимілюється (мова йде про обставини, коли село і місто говорять різними мовами). К. Дойч вважає, що асиміляція має місце щойно тоді, коли людина знає нову мову більше, ніж потрібно їй для взаємозв'язків з іншими. Соціяльно мобілізоване населення окреслюється багатьма критеріями: мешканці міст; всі, що працюють в інших ділянках, ніж хліборобство, лісівництво та рибальство; постійні читачі газет; слухачі радіо та глядачі телебачення; військово зобов'язані тощо.

Власне тема «соціяльної мобілізації» та «мовної асиміляції» жителів українських міст була для нас великою мірою стимулом до дослідження мовного впливу преси на Україні, причинок для якого ми пробували дати в статті п. н. «Міські газети в УРСР». Цією статтею ми хотіли, з одного боку, якоюсь мірою доповнити тези та висновки В. Маркуся, а, з другого, дати практичні ілюстрації для теоретичних міркувань К. Дойча.

Павло ЧЕРНОВ

II

В ч. 6 Вашого журнала уміщено статтю Олександра Семененка «Наркомюст Скрипник. Матеріял до біографії». Завдання мемуарних статтів такого роду — збагачувати історичний матеріял, потрібний для дослідників. Хоч автор статті про Скрипника володіє певним матеріялом, проте подає він цей матеріял так, що з нього дослідник може мало витягти користи, а читач збивається на манівці деталів, які не мають історичного значення.

Автор не пояснює цілий ряд наведених ним важливих історичних фактів, згадуючи про них мимохідь, хоча в тих фактах заложена вся істота проблеми. Особливо не хоче автор детальніше спинятися на фактах, які підносять ролю Скрипника в українській історії, бо автор усіма способами намагається занизити цю ролю, часто втрачаючи через це об'єктивність.

Наприклад, автор наводить цікаву фразу із спогадів Скрипника про те, що Ленін доручив Скрипникові свідомо перегинати й загострювати в боротьбі з великодержавним російським шовінізмом українське національне питання. Це вже багато з'ясовує в біографії Скрипника. Бо в той час в керівництві ЦК КПУ сиділи вороги українського відродження (головне катеринославська група), і вони не допускали Скрипника до посад, зв'язаних з цим відродженням, а доручили йому другорядну під національним кутом зору ролю — наркомюста УРСР. Тільки коли прийшла українізація, Скрипник зайняв ключову позицію — наркома освіти.

О. Семененко про це мовчить. Натомість він висуває твердження, яке суперечить наведеній ним цитаті з Скрипника. Семененко пише про Скрипника: «...він трощив український націоналізм і одночасно пробував перегородити дорогу російському шовінізмові». Отже, Скрипник каже, що йому Ленін доручав загострювати боротьбу з російським шовінізмом на Україні (каже для того, щоб підкріпити свою політику українізації), а Семененко, забувши про цю свою цитату з Скрипника, твердить, що «він трощив український націоналізм». І в читача губиться враження про Скрипника як про головну підпору українського відродження 20-их років.

Зрештою сам О. Семененко робить натяки, які спростовують його ж твердження про боротьбу Скрипника з українством. Він пише, що після самогубства Скрипника прийшло повідомлення ЦК ВКП(б) про цю подію. «Це не був некролог, — пише Семененко, — це була лиховісна програма дальшого нищення українських національних елементів». Значить, Семененко мусить таки признати, що Скрипник був одним з українських національних елементів, після знищення якого прийшла програма д а л ь ш о г о їх нищення. А кількома рядками нижче Семененко твердить, що на Україні всі були байдужі «до появи нового покійника». До речі, це неправда, бо до похорону Скрипника було мобілізоване все харківське НКВД, яке чекало ексцесів. Усі добре розуміли, що самогубство Скрипника якось пов'язане з голодом, який тоді бушував на Україні (1933). І тут народній гнів уже переростав через особу Скрипника.

Протиріч у О. Семененка багато. То він пише, що «навіть важко сказати, чи повернувся він (Скрипник) до українського джерела». То «далекому нащадкові запорожців (Скрипникові) стало нестерпно в лавах ленінської армії». Автор уявляє добре, що російський комуніст може бути російським патріотом. А от українського комуніста Скрипника українським патріотом О. Семененко не може уявити. Чому таке почуття меншевартости до української нації?!

Деякі деталі з біографії Скрипника О. Семененко подає з обива-

тельським підхіхікуванням і смакуванням. Наприклад, одруження п'ятидесятирічного Скрипника з абсольвенткою юридичного факультету Харківського Інституту Народного Господарства (не гімназисткою, як пише О. Семененко) Р. Петровою, автор зображає тільки як «доволі звичайну історію для старих мужчин, коли вони мають гроші або владу і прагнуть надолужити попередні довгі роки, втрачені на здобуття становища в житті». Демонстративне самогубство Скрипника свідчить, що цей професійний революціонер не займався «здобуттям становища в житті». Молода дружина Скрипника скоро вивчила українську мову і була добрим дорадником свого чоловіка. Оцей момент треба було б Семененкові підкреслити в одруженні Скрипника. Бо коли підходити за методою Семененка, то й любов Мазепи до Мотрі Кочубейової можна тільки по обивательськи смакувати, хоча цього ніхто не робив навіть з політичних противників Мазепи.

Взагалі в статті Семененка разить обивательський підхід до історичних фактів. Наприклад, суд над антрепренершою Аксариною. Або подача біографічних даних про командира корпусу кінноти Котовського. О. Семененко пише, що до революції Котовський займався грабунками. В «Українській енциклопедії» (Львів, 1925) сказано, що Котовський «спочатку анархіст; від 1917 року більшовик». Анархістам, як і іншим революціонерам, їхні організації доручали здобувати гроші експропріяціями. Але тільки базарні торговки, і то до революції 1917 року, могли казати про Пілсудського, що він грабіжник. Уже по першій війні навіть неписьменна галицька баба не могла сказати на Біласа й Данилишина — грабіжники.

Засліплена ненависть О. Семененка до революційної героїки штовхає його на обивательське трактування історичних подій і біографії Миколи Скрипника.

О. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ЗМІСТ

Емма Андієвська. Поезії 3
Богдан Рубчак. Вечір з життя Ірини 5
Володимир Біляїв. Повія 24
Ж. М. Машаду де Ассіс. Собака з бляшанкою на хвості . . . 25
Віра Річ. Пісня II 31
Олекса Горбач. Поет на межі двох націй і двох культур . . . 32
Лев Білас. Ідеологія як історія і як поезія 44
Богдан Кравців. Картографія України мазепинської і помазепинської доби 63
Степан Процюк. Проблема потенціялу українського населення . 73
Іван Майстренко. Ще про українсько-російські взаємини . . 87
Мирослав Прокоп. Українська справа на тлі підготови війни 1941-45 91

Критика і бібліографія. Політичні пасквілі як література (В. П. Стахів) — Довідник з давньої літератури (Б. Кравців) — Нова англійська поезія (Б. Бойчук) — Спроба оцінити Короленка (О. Ізарський) 110

Листи до редакції. (П. Чернов, О. Загребельний) 124

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Велико-британія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Появилося 7 (45) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за липень 1961

I. СТАТТІ: Історія — 100-ті роковини Тараса Шевченка — Література.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Промисловість — Будівництво — Торгівля — Ледарі — Комуністичне суспільство — Пильність — Сполучені Штати Америки — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА:

„PROLOG"
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.